

el-Cüveynî, Gazzâlî ve Ebû İshak el-İsfe-râyînî gibi Eş'arî âlimlerinin görüşlerine rastlanmaktadır. Ammâr Tâlibî, İbnü'l-Arabî'nin Doğu gezisi esnasında topladığı kitapların listesini verirken Ebû'l-Kâsım el-Kuşeyrî'nin *Esmâ'ullâhi'l-ğüs-nâ'sı* ile İbn Fûrek'in *el-Esmâ' ve's-şifât*'ını da zikreder (*Ârâ'ü Ebî Bekr*, I, 65; II, 505). Müellifin bunlardan da istifade etmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Ayrıca *el-Emedü'l-akşâ* ile Abdül-kâhîr el-Bağdâdî'ye ait *el-Esmâ' ve's-şifât* arasındaki metot ve muhteva benzerliğine bakarak İbnü'l-Arabî'nin Bağdâdî'den faydalandığını söylemek mümkündür.

el-Emedü'l-akşâ'nın, tesbit edilebil-diği kadarıyla Türkiye kütüphanelerin-de bulunan iki yazma nüshasından baş-ka (Hacı Selim Ağa Ktp., nr. 499; Süley-maniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 371) Ra-bat'ta (Hizânetü'l-vesâik, nr. K. 4; el-Hi-zânetü'l-Haseniyye, nr. 2872, el-Hizâne-tü'l-âmme, nr. K. 2670, son kısmı eksik) ve Râmpûr State Library'de de (bk. Brockel-mann, I, 733) nüshaları mevcuttur.

BİBLİYOGRAFYA:

Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, *el-Emedü'l-akşâ*, Üsküdar Selim Ağa Ktp., nr. 499; a.e., Süley-maniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 371; a.mlf., *Kānū-nū't-te'vîl* (nşr. Muhammed es-Süleymânî), Beyrut 1990, s. 130, 242, 278, 300, 306, 329, 342, 361; a.mlf., *Aḥkāmü'l-Kur'ân*, II, 802, 808, 815; a.mlf., *Ârizatü'l-Aḥvezi*, Beyrut, ts. (Dârü'l-Kütübü'l-ilmîyye), XIII, 34, 43; a.mlf., *el-Âvâsım* (İstanbul), nâşir Muhibbuddin el-Hatîb'in mukaddimesi, s. 21-22; Makkarî, *Nef-ḥu't-ṭib*, II, 242; Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 733; Ammâr Tâlibî, *Ârâ'ü Ebî Bekr b. el-'Ara-bî el-Kelâmîyye*, Cezayir, ts. (eş-Şirketü'l-Vata-niyye), I, 65, 74, 261; II, 505; Saîd A'râb, *Ma'a'l-Kâdî Ebî Bekr b. el-'Arabî*, Beyrut 1987, s. 127-128.

İLYAS ÇELEBİ

EMEL

(الأمَل)

Gerçekleştirilmesi uzun zamana bağlı ümit ve arzular için kullanılan bir terim.

Arapça'da "istemek, ummak" anlamın-da bir masdar olup sözlüklerde genellik-le *recâ* ile eş anlamlı bir isim olarak kul-lanıldığı belirtilir. Ancak bazı dilciler, eme-lin gerçekleştirilmesi uzun zamana bağlı bulunan istekleri, *recânın* orta vadedeki beklentileri ifade ettiğini, kısa sürede gerçekleşmesi umulan şeyler içinse *ta-ma'* (tamah) kavramının kullanıldığını söy-lemişlerdir (Feyyûmî, *Mişbâhu'l-münîr*, "eml" md.; *Tâcü'l-'arûs*, "eml" md.). Emel

kelimesi Kur'an-ı Kerim'de biri "insanı oyalayan, âhiretini unutturan dünyevî ar-zu ve tutkular" (el-Hicr 15/3), diğeri de mutlak olarak "arzu edip ümit bağlama" (el-Kehf 18/46) anlamına gelecek şekil-de iki âyette geçmektedir. İkinci âyette, "hem sevap yönünden hem emel yönün-den daha hayırlı" olarak nitelendirilen "bâkî olan sâlih işler" Allah rızasına uy-gun düşen ibadetler, zikirler, dünya ve âhiret için faydalı, özellikle âhirette en güzel âkıbeti elde etmeye yarayan hay-ırlı işlerin tamamı şeklinde yorumlan-mıştır (Taberî, XIV, 5; İbn Kesîr, II, 422).

Emel kavramı hadislerde daha sık geç-mektedir (bk. Wensinck, *el-Mu'cem*, "eml" md.). Bu hadislerde ve zamanla bunlar etrafında gelişen yorum ve tahlillerde emelin, çoğunlukla zühdün karşıtı ola-rak temelinde bedenî hazların tatmini ve dünya sevgisi bulunan arzuları ifade etmek üzere kullanıldığı; insanın uzun vadeli arzular taşıması, zihnini yoğun bir şekilde bunlarla meşgul etmesi ve ça-balarını büyük ölçüde bu arzuların ger-çekleştirilmesi yolunda harcamasına tûl-i emel, istek ve arzularına sınır koyarak özellikle âhiret hayatı için yararlı olacak işlere önem vermesine de kasr-ı emel denilmiştir. Hz. Peygamber'in, "Yaşlı ki-şinin bütün güçleri zayıflasa da dünya sevgisi ve uzun emeller konusunda gön-lü hep genç kalır" (Buhârî, "Rikâk", 5) me-âlindeki hadisini de dikkate alan müslü-man ahlâkçılar emelin bütünyle sön-dürülmesinin mümkün olmadığını, hatta hırsla dönüşmediği sürece insana yaşa-ma arzusu ve istikbal ümidi veren olum-lu bir emel duygusunun faydalı ve gerek-li olduğunu düşünmüşlerdir. Mâverdî bu görüşü âriflerden birine isnat ettiği, "Emel ümmet için rahmettir; eğer emel olmazsa işlerin çoğu yüzüstü kalır, hayat bağları kopar" şeklindeki rivayetle teyit eder (*Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn*, s. 108).

İslâm ahlâkçıları içinde emel konusu-nu en geniş şekilde ele alanlardan biri olan Gazzâlî, emele dair bazı hadis ve haberleri naklettikten sonra tûl-i eme-lin genellikle bilgisizlik ve dünya tutku-sundan kaynaklanan psikolojik sebeple-rini incelemekte ve bunlardan kurtulmak için güçlü bir âhiret imanına dayalı ça-reler göstermektedir (*İḥyâ'*, IV, 452 vd.).

Hz. Peygamber'in, emel duygusunu ve bu duygunun insan hayatı içindeki yeri-ni bazı geometrik şekiller çizerek açıkla-dığını anlatan bir rivayet, hadis ve ahlâk âlimlerinin geniş ölçüde dikkatini çek-miştir. Başta Buhârî olmak üzere birçok

hadis kaynağında yer alan bu rivayete göre Hz. Peygamber toprağa önce bir kare çizmiş, karenin ortasından dışına taşacak şekilde uzun bir çizgi ve bunu dik olarak kesen paralel çizgiler çekmiş-tir. Resûl-i Ekrem, merkezinde insanın bulunduğu bu karenin insanı kuşatan ecel, dışarı taşan çizginin insanın emeli, bu çizgiyi kesen paralel çizgilerin de in-sanın hayatta karşılaştığı kaçınılmaz sı-kıntı ve üzüntüler olduğunu belirtmiş-tir. Kaynaklarda bu hadisteki şekilleri tasvir etmek üzere farklı çizimler yapılmıştır. Meselâ İbn Hacer el-Askalânî'nin *Fethu'l-bârî* adlı Buhârî şerhinde beş değişik çizim görülmektedir (XXIV, 13).

BİBLİYOGRAFYA:

Feyyûmî, *el-Mişbâhu'l-münîr*, "eml" md.; *Tâcü'l-'arûs*, "eml" md.; Wensinck, *el-Mu'cem*, "eml" md.; M. F. Abdülbâkî, *el-Mu'cem*, "eml" md.; Buhârî, "Rikâk", 3, 4, 5, 7; Tirmizî, "Edeb", 83; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, Kahire 1945, XIV, 5; Mâverdî, *Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn*, İstanbul 1304/1886, s. 108; Gazzâlî, *İḥyâ'*, IV, 452-455; Zemahşerî, *el-Keşşâf* (Kahire), II, 386; İbn Ke-sîr, *Tefstrü'l-Kur'ân*, İstanbul 1985, II, 422; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî* (Sa'd), XXIV, 10-13; Elma-lılı, *Hak Dini*, V, 3038.

M. ZEKİ DUMAN

EMEVLER

(الأمويون)

Hulefâ-yi Râsîdîn'den sonra
661-750 yılları arasında
hüküm süren ilk İslâm hânedanı.

I. SİYASİ TARİH

II. MEDENİYET TARİHİ

I. SİYASİ TARİH

Hulefâ-yi Râsîdîn döneminden sonra (632-661) Suriye'nin merkezi Dimaşk'ta kurulan İslâm tarihinin bu ilk hânedan-devleti, adını kurucusu Muâviye b. Ebû Süfyan'ın mensup olduğu Benî Ümeyye (Ümeyye oğulları, Emevîler) kabilesinden almıştır. Muâviye ve ondan sonraki iki halife bu kabilenin Süfyanî kolundan, diğer on bir halife ise aynı ailenin Mer-vânî kolundandır.

Adını Ümeyye b. Abdüşems'ten alan Benî Ümeyye kabilesi Câhiliye dönemin-de Mekke idaresinde önemli bir yere sa-hipti. Şehrin ve Kâbe'nin idaresiyle ilgili olarak kabileler arasında dağıtılan gö-revlerin en önemlilerinden olan başku-mandanlık vazifesi bu kabile tarafından yürütülüyordu. Hac için Mekke'ye gelen Araplar'a su ve yiyecek temini görevleri ise Hz. Peygamber'in kabilesi Benî Hâ-şim'in uhdesinde bulunuyordu. Hâşimî-

ler ile, kardeşi Abdüşems'in oğlu Ümeyye'ye nisbet edilen Emevîler arasında bir rekabet mevcuttu. Hâşimîler'in yürüttükleri bu görevler onlara Arap toplumu üzerinde önemli bir mânevî nüfuz sağlamıştı, Emevîler ise maddî nüfuzu temsil ediyorlardı. Bu iki kabile arasındaki rekabet İslâmî dönemde farklı bir boyut kazandı. Hâşimîler Hz. Muhammed'e diğer kabilelere göre daha olumlu davrandılar. İçlerinden bazıları ilk müslümanlar arasında yer alırken yeni dine girmekte gecikenler de amcası Ebû Leheb hariç onu desteklediler; Hz. Peygamber'in diğer amcası Ebû Tâlib başta olmak üzere Mekke dönemi boyunca onun yanında bulundular. Bilhassa müslümanların Ebû Tâlib mahallesinde muhasara altında tutuldukları üç yıl süresince hayatlarını ortaya koyarak onu korumaya çalıştılar.

Ümeyye oğulları içinde Hz. Osman gibi ilk müslümanlar arasında yer alanlar bulunmakla birlikte bunların sayısı azdı. Ümeyye ailesi ileri gelenleri, Hz. Peygamber'in İslâm'a açık davetinin ilk günlerinden itibaren halkın müslüman olmasını engellemeye çalıştılar. Bu hususta diğer müşrik liderlerle birlikte hareket ettiler; hatta şehirdeki nüfuzları sebebiyle bu hareketin elebaşısı oldular. İslâm davetini önleme faaliyetini Emevîler'le, nüfuz bakımından onlardan sonra gelen Mahzûmoğulları'nın liderleri yönlendiriyordu. Nitekim Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretinden sonra müslümanlarla müşrikler arasında cereyan eden savaşlarda müşriklerin kumandanlığını Emevî liderleri yapmışlardı. Bedir Gazvesi'nde Abdüşems oğulları'ndan Utbe b. Rebîa, Uhud ve Hendek gazvelerinde ise Emevîler'den Ebû Süfyan bu görevi yürütmüştü. Mekke'nin fethine kadar müslüman olmamakta direnen Emevîler'in büyük çoğunluğu, fetih esnasında başta reisleri Ebû Süfyan olmak üzere diğer müşriklerle birlikte İslâmiyet'i kabul etti.

Emevî ileri gelenleri İslâm'a katılma hususunda geç kalmış olmakla birlikte idarî konularda tecrübeli oldukları için erken tarihlerden itibaren çeşitli mevkiilere getirildiler. Hz. Peygamber tarafından görevlendirilen Emevî gençleri arasında kâtiplik vazifesi verilen Ebû Süfyan'ın oğlu Muâviye de bulunuyordu. Hicretten on beş yıl önce doğan ve ailesinin diğer fertleriyle birlikte Mekke'nin fethedildiği gün müslüman olan Muâviye, Hz. Ebû Bekir zamanında (632-634)

Suriye üzerine gönderilen dört ordudan birinin başına getirilen ağabeyi Yezid'in ordusunda ona yardımcı olarak görevlendirilmişti. Bu görevi sırasında Ürdün sahil şehirlerinin fethinde büyük başarı sağladı. 17 (638) yılında Ürdün ve civarına idareci olarak tayin edildi. Bir yıl sonra Yezid'in vebadan ölümü üzerine Hz. Ömer tarafından onun yerine Dimaşk valiliğine getirildi. Hz. Osman zamanında 24 (645) yılında Suriye umumi valisi oldu. Hz. Osman'ın şehid edilmesine kadar (35/656) Suriye valiliğini yürüttü.

Muâviye, Hz. Osman hakkında ilgisiz kaldığını ve suç ortağı olduğu isyancıları ordusunda barındırdığını ileri sürerek Hz. Osman'ın yerine Medine'de halife seçilen Hz. Ali'ye biat etmedi. Hatta yeni halifeye isyan etmekle kalmadı, Hz. Osman'ın yakın akrabası olarak hukuken onun kanını dava etme hakkına sahip olduğunu söyledi ve bunu gerçekleştirmek şartıyla Şam halkından biat aldı. Daha sonra Mekke'de Hz. Âişe, Talha ve Zübeyr üçlüsü etrafında, haksız yere öldürülen halifenin kanını dava etmek için toplanan gruplarla, katillerin cezalandırılması hususunda acele edilmemesi gerektiği görüşünde olan Hz. Ali arasındaki mücadelenin sonucunu beklemeyi tercih etti. Cemel Vak'ası'nda galip gelen Hz. Ali'nin kendisini tekrar itaate davet etmesi karşısında ona Hz. Osman'ın katillerini kendisine teslim etmesini ve halifeliği bırakarak şûra tarafından yeni bir halife seçilmesi işini sağlamasını teklif etti. Onun bu tavrı iki tarafı Siffin'de karşı karşıya getirdi.

Aralıklarla üç ay süren savaşın son gününde çarpışmaların Hz. Ali lehine sona ermek üzere olduğunu gören Muâviye, Amr b. Âs'ın teklifiyle mızrakların ucuna Kur'an sayfaları taktırarak savaşın durdurulmasını ve işin hakemlere havale edilmesini sağladı. Böylece ordusunu kesin mağlûbiyetten kurtardığı gibi işin hakemlere havale edilmesini temin ederek Hz. Ali'nin ordusunun parçalanmasını ve sayıları 12.000'i bulan Hâricîler'in ortaya çıkmasına zemin hazırladı. Hakem Vak'ası'nın meseleyi çözmek yerine daha karmaşık hale getirmesi de sadece onun işine yaradı. Hâricîler yüzünden büyük kuvvet kaybına uğrayan Hz. Ali'nin asker toplamakta zorluk çekmesinden istifade ederek durumunu daha da güçlendirdi. Mısır başta olmak üzere halifeye bağlı bazı önemli yerleşim merkezlerini hâkimiyeti altına alan Muâviye, Hz. Ali'nin 40 (661) yılında bir Hâri-

cî tarafından şehid edilmesinden sonra Suriye halkından "emîrül-mü'minin" unvanıyla biat aldı. Hz. Ali'nin yerine halife seçilen Hz. Hasan'ın Irak ordusuna güvenememesi ve diğer bazı sebeplerle mücadeleden vazgeçerek kendisine biat etmesiyle 41 yılı Rebîülevvel ayının sonlarında (Temmuz 661) İslâm dünyasının tamamını hâkimiyeti altına aldı; böylece yaklaşık doksan yıl müslümanları idare edecek olan Emevî Devleti'ni kurmuş oldu. Muâviye'nin halifeliğini resmî olarak Hakem Vak'ası'nın ardından veya Hz. Ali'nin ölümünden sonra ilân ettiği hususunda farklı rivayetler bulunmaktadır. Ancak Sünnî görüş, onun halifeliğinin Hz. Hasan'ın kendisine biatından sonra geçerlilik kazandığını kabul eder.

Hulefâ-yi Râşidîn "halîfetü resûlillâh" (Allah resulünün halifesi) veya "emîrül-mü'minin" unvanını kullanmışken "halîfetullah" (Allah'ın halifesi) unvanını kullanan Muâviye'nin hilâfet makamına geçmesiyle İslâm tarihinde yeni bir dönem başlamıştır. Hilâfetin saltanata dönüşmesi olarak tanımlanan bu değişiklik, onun ilk dört halifenin seçilme usullerinden farklı olarak, yakın akrabası sıfatıyla Hz. Osman'ın kanını dava etme gerekçesiyle başlattığı kabile hâkimiyeti yönü ağır basan bir mücadeleyi kılıcının kuvvetiyle kazanması neticesinde ortaya çıkmıştır. İlk dört halifenin seçimlerinde, ilk müslümanlardan ve Hz. Peygamber'in yakın arkadaşlarından biri olma ve istişare yolu ile seçilme prensipleri dikkate alınmışken Muâviye'nin, daha sonra Ehl-i sünnet tarafından bir "ictihad hatası" olarak yorumlanan siyasî mücadele sonunda hilâfet makamını işgal etmesi hilâfet sisteminin özünde büyük değişiklikler meydana getirmiştir. Bu değişiklikler, Hz. Osman'ın kanını dava etmenin hilâfet meselesiyle hiçbir ilgisi olmadığı halde sırf bu motifi kullanarak hilâfet makamına oturan Muâviye'nin, oğlu Yezid'i veliaht tayin etmesi ve halifeliğin intikalinde veraset sisteminin ortaya çıkmasıyla yeni bir boyut kazanmıştır. Halkın yönetiminde Kitap ve Sünnet'in uygulanmasını sağlayan, Hz. Peygamber'in vekili sıfatıyla iş gören ve devletin menfaatleriyle şahsî ve ailevî menfaatlerini birbirinden ayıran ideal râşid halifelerin yerini dini ikinci plana atan, kuvvete dayanarak devleti hilâfet-saltanat karşımı mutlak-teokratik-irşî bir monarşi ile idare eden halifeler aldı. Artık halife resmî unvanı bakımından olmasa bile fiilen hükümdardı. Emevî halifeleri namazlarda hal-

ka imamlık yapsalar da bir kisrâ veya kayser gibi davranıyorlar, muhaliflerinin tenkit için kullandığı bu tabirleri kendileri de benimsiyorlardı. Bu dönemde devlet yönetimi dünyevî bir mahiyet kazandı. Bu sebeple Emevî hilâfetine meşruiyeti İslâm tarihi boyunca tartışılan bir konu olmuştur. Hz. Peygamber'in kurduğu istişare temeline dayalı, ehliyeti esas alan hilâfet müessesesini saltanata dönüştüren Emevîler'e karşı oluşan Şiî, Zübeyrî ve Hâricî muhalefet, propagandalarını onların hilâfetine meşrû olmadığı iddiasına dayanarak yürütmüştür. Şiî ve Hâricî isyanlarıyla mahallî veya kabilevî sebeplere dayanan diğer ayaklanmalarda hep Emevî hilâfetine meşrû olmadığı gerekçesi ileri sürülmüş, halk onları devirmek için Kitap ve Sünnet etrafında toplanmaya çağırılmıştır. Emevî Devleti'nin çöküşüyle sona eren meşruiyet fikrinin meyvelerini ise gizli propagandalarını çeyrek asır Hz. Ali evlâdı adına yürüten Abbâsîler toplamıştır.

Meseleye dinî prensipler açısından yaklaşan fıkıh âlimleri de Emevî halifeliğine aynı gözle bakmıştır. En kuvvetli şekliyle Kûfe'de görülen, şeriat adına hak ve hukukun temsilcisi durumunda olan bu dinî muhalefet otoriteye değil yönetimin meşruiyetine karşı çıkıyordu. Muâviye'yi hilâfeti saltanata çevirmekle itham eden âlimler halifeliğin Emevîler'le sona erdiğine inanıyor, ancak toplumu iç savaşa sürükleyecek isyanlardan kaçınmak düşüncesiyle mevcut idareye itaati tercih ediyorlardı. Devlet merkezinin bulunduğu Suriye'deki âlimler hariç Irak, Hicaz, İran ve Mısır bölgesinde yaşayan âlimlerin büyük çoğunluğu Emevî rejiminin şiddetle karşısında olduklarından Hâricî isyanlarının dışındaki diğer isyanları genellikle desteklediler. Hilâfet hakkının Hz. Ali evlâdına ait olduğu inancını benimsemedikleri halde onların isyanlarını haklı gördüler. Ümmetin birlik ve beraberliğini korumaya büyük önem vermelerine, fitne ve ihtilâflara karşı olmalarına rağmen pek çoğu muhalif grupların isyâflarına zaman zaman haklılık tanıdı.

Muâviye belirli şartlarla Hz. Hasan'ın biatını alarak "birlik yılı" (âmü'l-cemâa) adı verilen 41 (661) yılında ülkenin tamamını hâkimiyeti altında topladı. Ancak Emevî muhalifleri mücadelelerini bırakmadılar. Ümmetin birliğini korumak için Muâviye'ye itaati tercih eden pasif dinî muhalefet bir tarafa bırakılırsa Emevî muhalifleri, dinin bazı emirlerini diğer gruplardan çok farklı yorumlayan ve ken-

dilerinden olmayan müslümanların kanını akıtmayı dinî bir mecburiyet sayan ihtilâlcî Hâricîler'le, halifeliğin Hz. Ali evlâdının hakkı olduğunu iddia eden Hz. Ali taraftarları olarak iki ana gruba ayrılıyordu. Önemli iç savaşlardan çıkmış ve büyük ölçüde siyasete kaymış olan İslâm toplumunun başına geçen Muâviye'yi bekleyen en önemli mesele bu iki muhalefet grubunun itaat altına alınmasıydı. Her iki grubun da merkezi Irak bölgesi olduğundan Muâviye bu bölgeye büyük önem verdi. Kûfe ve Basra valiliklerine yetenekli kişiler getirdi. Basra Valisi Mugîre b. Şu'be ve onun ölümünden sonra Basra valiliğini de üstlenen Kûfe Valisi Ziyâd b. Ebîh ikilisi sayesinde bölgede istikrarı sağladı. Toplayabildikleri küçükklü büyüklü birliklerle sık sık isyanlar çıkaran Hâricîler'e karşı şiddet kullanırken zamanında fiilî harekete girişmeyen Hz. Ali evlâdını kontrol altında tutmanın yollarını aradı ve bunda büyük ölçüde muvaffak oldu. Halifeliği süresince onları isyancı bir unsur olmaktan çıkarmayı başardı. Hatta taraftarlarını Hâricîler'e karşı yapılan savaşlarda kullandı. Irak valilerine büyük yetkiler veren Muâviye, beklediğinden daha başarılı olan Ziyâd b. Ebîh'in uyguladığı şiddet politikasına şahsen zıt bir politika tercih etmesine rağmen göz yumdu. Diğer önemli bir bölge olan Mısır'da da emniyet ve asayiş, önceden iş birliği ettiği Amr b. Âs'ın başarılı idaresi sayesinde temin edilmisti.

Muâviye ülkede siyasî istikrarı sağladıktan sonra uzun süreden beri durmuş olan fetihleri yeniden başlattı. Bu fetihler üç ayrı cepheye yöneliyordu. Suriye orduları Bizans hâkimiyetindeki Anadolu ve Ermenistan, Irak orduları Horasan, Mâverâünnehir ve Sind, Mısır orduları da Kuzey Afrika topraklarında savaştılar. Anadolu'ya yapılan seferler yaz ve kış aylarında olmak üzere yılda iki defa düzenleniyordu. Bu seferlerin ana hedefi Bizans'ın başşehri İstanbul'du. Kara ve deniz yoluyla gelen İslâm kuvvetleri 49 (669) yılında ilk İstanbul kuşatmasını gerçekleştirdiler; daha sonra Kapıdağ yarımadasını ele geçirerek İstanbul'a yapılacak seferler için emniyetli bir üs haline getirdiler. Kış mevsimlerini burada geçirip baharda sefere çıkan kuvvetler, birinci muhasaradan dört yıl sonra başlattıkları İstanbul'a karşı akınlarını yedi yıl süreyle devam ettirdiler. Bu arada Rodos'u ve diğer bazı adaları da fethetmişlerdi. Bu adalarda

ve Kapıdağ yarımadasında mevcut kuvvetler Muâviye'nin ölümünden sonra Boğaziçi ve Ege sularından çekildiler. Horasan ve Sind bölgesinde ise iç karışıklıklardan faydalanarak isyan eden bazı merkezler itaat altına alındıktan sonra yeni fetihler gerçekleştirildi. Sicistan'daki şehirleri alan birlikler Kâbil'e kadar ulaşip bu şehri de fethettiler. Hindistan'ın bir bölümünü vergiye bağladılar. Horasan'ın bir kısmı, Tohâristan ve Kuzistan zaptedildi. Ceyhun'u geçen kuvvetler Buhara ve Semerkant'ı ele geçirdiler. Ukbe b. Nâfi' tarafından gerçekleştirilen fetihler sayesinde İfrîkiye'de ve Afrika içlerinde önemli başarılar sağlandı. Ukbe, müstahkem bir askerî garnizon kurmak gayesiyle Kayrevan şehrini inşa ettirdi. Başarılı yönetimiyle Berberîler'in İslâm'a girmesini hızlandırdı. Bu sayede bölgede İslâm hâkimiyeti güçlenmiş oldu.

Gücünü kendisine samimi bir şekilde bağlı olan Suriye ordusundan alan Muâviye, İslâm toplumunun içinde bulunduğu şartları iyi bir şekilde değerlendirecek kurucusu olduğu devletin temellerini sağlamlaştırdı. İslâm öncesinde Bizans hâkimiyeti altında yaşayan ve düzensiz bir devlet müessesesine, askerî ve siyasî disipline âşina olan Suriye halkı yeni hükümdarları Muâviye'yi de kolaylıkla benimsemişler, kendi geleneklerine göre meşrû buldukları bu saltanata Kur'an ve Sünnet'e uygunluğu bakımından tenkide gerek görmemişlerdi. Muâviye, muhalifleriyle anlaşabilmek için onların anlayacağı dilden konuşmayı prensip edinmişti. Siyasetinin inceliği "hilim" idi; kuvvete çok zor durumlarda başvururdu. Ancak Ziyâd b. Ebîh örneğinde olduğu gibi valilerinin sertliğine göz yumuyor, zaman zaman bunu teşvik ediyordu. Bu arada kendi kabilesinin nüfuzu altına girmemeye çalışan Muâviye, Hz. Osman'ın durumuna düşmemek için önemli eyaletlere başka kabilelere mensup valiler tayin etti. Kabile reislerine değer verdiğini gösterecek her şeyi yaptı. Başşehirdeki kabile şeyhlerinden ve şehirlerden gönderilen kabile heyetlerinden önemli ölçüde istifade ediyordu. Kabile reislerinden sağladığı bu desteği oğlu Yezîd'i veliaht tayin ederken fazlasıyla kullandı. Yemen asıllı Kelb kabilesinden yaptığı evlilikle İslâm öncesinde Suriye'ye yerleşen bu güçlü kabilenin desteğini garantiye aldı. Yezîd'in veliahtlığının kabul edilmesinde bilhassa annesinin mensup olduğu bu kabilenin önemli

payı olmuştur. Kabile reislerine kendilerinden biri gibi davranan, bilgisi, fesahati ve heybetiyle bir Arap soylusu vasfına sahip olan Muâviye, onların üzerinde kurduğu şahsî nüfuz ve itibar sayesinde oğlu Yezîd için biat alarak kabilesine yetmiş yıllık iktidar şansı sağlamıştır.

Devletini bazı Bizans müesseselerinden faydalanarak kuran ve istikrarlı bir duruma getiren Muâviye gayri müslimlere karşı çok iyi davranarak gönüllerini kazanmış, bunların bazılarını da sarayında görevlendirmiştir. Meselâ müşavirlerinden Sercûn b. Mansûr bir hristiyanıdır.

Halifeliği, kabile asabiyeti temeline dayanan bir mücadele sonunda ele geçirmiş olan Muâviye'nin en önemli icratı oğlu Yezîd'i veliaht tayin etmesidir. Onun bu konudaki çalışmalarını Küfe Valisi Mugire b. Şu'be'nin teklifi üzerine başlattığı rivayet edilir. Muâviye oğlunun halifeliğe layık olduğunu gösterebilmek için bazı teşebbüslerde bulunmuş, bu maksatla onu alalecele 50 (670) yılında İstanbul seferine göndermiştir. Yezîd'in hacca gitmesi ve Hicaz halkına bol yardımlar yapması da buna bağlanmıştır. Muâviye, başlangıçta sadece valilerine açtığı niyetini bu işe pek olumlu bakmayan Ziyâd b. Ebîh'in ölümünden sonra (53/673) açıklamıştır. Müslümanların hilâfet meselesi yüzünden yeni bir iç savaşa sürüklenmemesi için böyle bir yolu zaruri gördüğünü ileri süren Muâviye Hicaz dışında önemli bir muhalefete karşılaşmamış, kabile liderleri üzerindeki hâkimiyeti sayesinde hedefine kolaylıkla ulaşmıştır. Ancak Medine'de Hz. Hüseyin, Abdullah b. Zübeyr, Abdullah b. Ömer, Abdurrahman b. Ebû Bekir ve diğer bazı önde gelen sahâbîler onun bu uygulamasını istişarî hilâfeti saltanata çevirmek olarak değerlendirdiler ve şiddetle karşı çıktılar. Bunun üzerine bizzat Hicaz'a giden Muâviye, bazı tarihçilerin ihtiyatla karşıladığı bir rivayete göre (Yûsuf el-Uş, s. 164) Mekke'ye kaçmış olan bu üç kişiyi ikna edemedi ve biatlarını ancak tehdide başvurmak suretiyle alabildi. Onların biatının ardından Mekke ve Medine halkı da Yezîd'in veliahtlığını kabul etti (Taberî, II, 73 vd.; İbnü'l-Esîr, III, 503 vd.).

İlk İslâm tarihçilerinin çoğu, başta oğlu Yezîd'i veliaht tayin etmesi olmak üzere çeşitli sebeplerle Muâviye'yi tenkit etmişlerdir. Bunların Ömer b. Abdülazîz istisna edilirse diğer Emevî halifelerine bakışları da aynıdır. Ancak daha sonraki dönemlerde farklı görüşler ileri süren

ler de olmuştur. Meselâ İbn Haldûn, Muâviye'nin oğlu Yezîd'i veliaht tayin etmekle içinde bulunulan şartlara göre müslümanların hayrına olanı yaptığı görüşündedir. Ona göre Hulefâ-yi Râsîd'in dinî motifin hâkim olduğu, saltanat motifinin henüz ortaya çıkmadığı bir dönemde yaşamıştı. Muâviye'den itibaren din motifi zayıflamış, kabile asabiyeti ve mülk motifi onun yerine geçmiştir. İbn Haldûn, dinin öngördüğü şartlar dikkate alınarak bir halife seçilseydi ona itaat edilmeyeceğini, toplumun birlik ve beraberliğinin yeniden bozulacağını söyler. Muâviye, halkın itaatini kolaylaştırmak için asabiyet motifini esas alarak yirmi yıllık iktidarı sırasında halk üzerinde otoritesini temin etmiş olduğu ailesinden birini veliaht tayin etmiştir (*Mu-kaddime*, I, 364-365, 372-374). İbn Haldûn'un bu yaklaşımı özellikle çağdaş Sün-nî yazarlar tarafından da benimsenmiştir. Ahmed Cevdet Paşa (*Kıyas-ı Enbiyâ*, I, 620, 627), Ziyâeddin Reyis (*İslâm'da Siyasî Düşünce Tarihi*, s. 251 vd.), M. Hüdâî Bek (*Muâhazarât*, II, 119 vd.), Yûsuf el-Uş (*ed-Devletü'l-Ümeviyye*, s. 340), Abdülmün'im Mâcid (*et-Târîhu's-siyâsî*, II, 62) ve Abdüşşâfi Muhammed Abdüllâtîf (*el-Âlemü'l-İslâmî*, s. 124 vd.) bu tarihçiler arasındadır. Bu yaklaşıma göre Muâviye, Yezîd'i duygularının tesiriyle değil daha ziyade müslümanları ihtilâftan kurtarma noktasından hareketle şartların gereği olarak veliaht yapmıştır. Devletin ve ülkede gerçekleştirilen istikrarın devamını sağlamak için yerine geçecek kişiyi sağlığında belirlemeyi zaruri görmüş, örneğini Bizans ve diğer çağdaş devletlerden aldığı erkek çocuğu veliaht tayin etme usulünü getirmiştir. II. Muâviye'nin yerine geçecek halifeyi belirlemeden ölmesinden sonra ortaya çıkan karışıklık ve iç savaşlar, veliahtın belirlenmesinin zaruretini ve Emevî ailesinden olmayan bir halifeye itaatın zor olacağını gösteren bir delil olarak ileri sürülmüştür. Ömer b. Abdülazîz de istişarî hilâfeti getirmek istemesine rağmen Emevî ailesinin karşı çıkması yüzünden bundan vazgeçmiştir. Bu kanaatte olan Yûsuf el-Uş Muâviye'nin ictihadının vâkıya uygun olduğunu, bu uygulamanın daha sonra kurulan İslâm devletlerinde de devam etmesinin bunu gösterdiğini ifade etmektedir (*ed-Devletü'l-Ümeviyye*, s. 164).

Muâviye'nin 60 yılı Receb (Nisan 680) ayında vefatının ardından başşehir Dimaşk'ta ve diğer merkezlerde Yezîd'e

biat edildi. Bu konuda problem çıkaran tek şehir Medine oldu. Yezîd'in halifeliğini tanımayan Hz. Hüseyin ve Abdullah b. Zübeyr, kendilerinden zorla biat almakla görevlendirilen valinin takibatından kurtularak Mekke'ye gittiler. Onların bu davranışıyla birlikte Muâviye zamanında kontrol altında tutulan muhalefet harekete geçti. Bu işin başını da Küfeliiler çekiyordu. Bunlar Mekke'ye sığınan Hz. Hüseyin'e elçi ve mektuplar göndererek kendisini Küfe'ye davet ettiler. Davetlerini kabul edip şehirlerine geldiği takdirde kendisini halife ilân edeceklerini ve bayrağı altında Yezîd'e karşı savaşıacaklarını bildirdiler. Hz. Hüseyin'in durumu araştırmak üzere gönderdiği amcasının oğlu Müslim b. Akîl Küfe'de çok müsait bir zemin buldu; barış sever vali Nu'mân b. Beşîr'in müsamahasından da faydalanarak Hz. Hüseyin adına halktan biat aldı. Ardından da Hz. Hüseyin'i Küfe'ye çağırdı.

Gelişmelerden haberdar olan Yezîd, Basra Valisi Ubeydullah b. Ziyâd'ı Küfe valiliğine getirerek isyanı önlemekle görevlendirdi. Göreve başladıktan hemen sonra Müslim b. Akîl ve arkadaşlarını öldürten Ubeydullah, gönderdiği kuvvetlerle Küfe'deki yeni gelişmelerden habersiz olarak Küfe'ye gelmekte olan Hz. Hüseyin'in yolunu kestirdi. 10 Muharrem 61 (10 Ekim 680) Cuma günü Kerbelâ'da cereyan eden çarpışmalarda Hz. Hüseyin ve beraberindekilerin tamamına yakını hunharca katledildi. İslâm tarihinin en büyük faciası olan ve asırlarca devam edecek mücadelelerin temelini teşkil eden bu hadise, Şiîliği siyasî bir taraftarlık olmaktan çıkarıp hilâfetin Hz. Ali evlâdının hakkı olduğu inancını bir nas olarak kabul eden bir grup haline getirdi. Müslümanların iki zümreye ayrılmasının esasını teşkil eden bu facia yüzünden başlatılan isyanlar Emevîler'in yıkılışının önemli sebeplerinden biri olmuştur. Halkın Emevî idaresine karşı nefret duygularını tahrik eden bu olay Hicaz bölgesini daha duyarlı hale getirdi. Hz. Hüseyin'in şehâdetinden sonra Mekke'de yalnız kalan Abdullah b. Zübeyr'in gizlice biat almaya başlaması ve Emevî valisinin namazda imamlığına engel olması, öte yandan Medine halkının sefihliği ve eğlenceye düşkünlüğü yüzünden Yezîd'e biattan ayrılması bölgede Emevî otoritesini iyice sarstı. Yezîd'in bu isyanları bastırmak için gönderdiği Suriyeli askerlerden oluşan 12.000 kişilik bir ordu, Harre Savaşı'nda Emevî yö-

netimine karşı isyan eden Medineliler'i bozguna uğrattı; hatta rivayete göre kazandığı zaferin ardından şehri yağmalamaktan ve şehirde pek çok kötülüğü işlemekten çekinmedi. Daha sonra Mekke üzerine giden ordu şehri muhasara ederken Yezîd'in ölüm haberi gelince kuşatmayı kaldırarak Dimaşk'a döndü.

Devlet işlerinden ziyade eğlence âlemleriyle meşgul olan Yezîd, Hz. Hüseyin'in öldürülmesi ve mukaddes şehirlerin talan edilmesi, Kâbe'nin mancınıkla taşlanması gibi icraatları yüzünden müslümanların hafızasında İslâm tarihinin en kötü isimlerinden biri olarak yer etmiştir. Yezîd'in yerine geçen ve çok kısa süren halifelîği sırasında önemli bir icraatı olmayan oğlu II. Muâviye'nin ölümünü Emevî tahtını sarsan hadiseler takip etti. Muâviye'nin başarılı siyasetiyle örtbas ettiği ihtilâflar daha da kuvvetlenerek ortaya çıktı. Fikrî anlaşmazlık, kabilecilik ve bölgeler arası rekabet gibi sebeplere dayanan bu ihtilâflar yüzünden müslümanlar ikinci bir iç savaşın eşiğine geldiler. Abdullah b. Zübeyr, II. Muâviye'nin ölümünden sonra Mekke'de muhalefetini devam ettirdiği gibi Ehl-i beyt mensuplarının desteğini de sağlayarak Irak'ta nüfuz tesis etmişti. Emevîlerin merkezi Dimaşk'ta dahi Kays kabilesi onu destekliyordu. Emevî hânedanının devamını sağlayacak Mervân b. Hakem dahi iktidara gelme ümidini kaybederek Abdullah b. Zübeyr'e katılmayı düşünüyordu. Ancak bu sırada Basra'dan Dimaşk'a gelen Ubeydullah b. Ziyâd'ın teklifi üzerine halifelîğe niyetlendi. Mervân bu maksatla yapılan Câbiye görüşmelerinden halife olarak çıkmayı başardı. Suriye'nin büyük kabilesi Benî Kelb'in desteklediği Yezîd'in oğlu Hâlid birinci, Emevî ailesinden Amr b. Saîd el-Eşdak ise ikinci veliaht kabul edildi (3 Zilkade 64/22 Haziran 684).

Mervân'ın babası Ümeyye oğullarından Hakem b. Ebû'l-Âs, İslâmiyet'i kabulünden önce Hz. Peygamber'e düşmanca tavır takınan, hatta ona eziyette bulunanlardandı. İslâmiyet'i kabul ettikten sonra da samimi bir müslüman olmamış, müslümanların sırlarını ifşa ettiği için Hz. Peygamber tarafından Tâif'e sürülmüştü. Hakem ve oğlu Mervân'ın sürgündeki yaşantıları Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer dönemlerinde de devam etmiş, ancak Hz. Osman halife olduktan sonra onun müsaadesiyle Medine'ye gelebilmişlerdi. Hz. Osman kendilerine birçok ihşanda bulunmuş, Mervân'ı da dev-

let kâtipliği gibi en yüksek bir makama getirmiştir. Mervân kısa bir süre sonra halife adına kararlar vererek icraatlarında bulunmuştur. Mervân'ın halife olmasıyla başşehir Dimaşk'ta tehlike ortadan kalkmış olmuyordu. Çünkü Kays kabilesi Abdullah b. Zübeyr'i desteklemeye devam ediyordu. Mervân, Benî Kelb kabilesi ve Emevî hânedanına sadık Suriye ordusu sayesinde Mercirâhit Savaşı'nda (64/684) Dahhâk b. Kays kumandasındaki Kaysiler'i mağlûp etmeyi başarak hâkimiyetini sağlamıştı. Emevî iktidarının devamını sağlayan bu savaş, Kelb ve Kays kabileleri arasında sonu gelmeyen kabile savaşlarının ilk hal-kasını teşkil etmiş, aynı zamanda Emevî hâkimiyetinin temellerini sarsan bir savaş olmuştur. Mercirâhit zaferiyle Suriye'yi itaat altına alan Mervân, Filistin'e yönelen Abdullah b. Zübeyr'in saldırılarını durdurdu ve bizzat Mısır üzerine yürüyerek bölgeyi onun taraftarlarının elinden aldı. Mısır dönüşünden kısa bir süre sonra da öldü (65/685). Mervân, Câbiye toplantısında halifelîğe yükselebilmek uğruna veliahtlıklarını kabul etmek zorunda kaldığı Hâlid b. Yezîd ile Amr b. Saîd'i, oğulları Abdülmelik ve Abdülâzîz lehine bu makamdan uzaklaştırmak için çok uğraşmış ve neticede arzusuna kavuşmuştu. Câbiye toplantısında halife seçildikten sonra Emevîleri cöküşten kurtaran I. Mervân, kısa bir süre içinde sağladığı başarılarla bu hânedanın kendi adıyla anılan ikinci kolunun (Mervânîler) iktidarına devamlılık kazandırmış oldu.

Mervân'ın yerine geçen oğlu Abdülmelik'i bekleyen en önemli mesele, Abdullah b. Zübeyr'in hâkimiyeti altında bulunan Arabistan ve Irak'ı itaat altına almaktı. Diğer taraftan Ehl-i beyt taraftarları ve Hâricîler mücadele ve isyanlarını bütün şiddetiyle devam ettiriyorlardı. İran ve Horasan civarı sık sık saf değiştiren kabileler arasında şiddetli çatışmalara sahne oluyordu. Bu iç mücadelelerden istifadeye kalkan Bizans da saldırılarını arttırmıştı. Abdülmelik gösterdiği üstün başarıyla bütün bu karışıklıkları ortadan kaldırmaya muvaffak oldu. Hz. Hüseyin'in intikamını alma parolasıyla siyaset meydanına çıkan ve Küfe'yi Abdullah b. Zübeyr'in elinden alan Muhtâr es-Sekafî Abdülmelik'in gönderdiği orduları da yenmişti. Abdülmelik bundan sonra Abdullah ile Muhtâr'ın hesaplaşmasını beklemeyi tercih etti. Bu hesaplaşmadan galip çıkan Abdullah'ın

kardeşi ve Basra Valisi Mus'ab'ın üzerine yürüyerek onu mağlûp etti ve Irak bölgesini itaat altına aldı (71/691). Artık en önemli rakibi olan Abdullah b. Zübeyr'in üzerine gidebilirdi. Bu işi meşhur kumandanı Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî'ye havale etti. Uzun süren bir muhasara sonunda Abdullah b. Zübeyr'i ortadan kaldırarak Mekke'yi ele geçiren Haccâc'ı Hicaz valiliğiyle taltif etti (73/692). Böylece Arabistan'ı da itaat altına alan Abdülmelik'in karşısındaki birinci mesele, İran'daki şehirleri kana bulayan Ezrakî koluna mensup Hâricîler'in isyanlarını bastırmaktı. Bu hususta, Haccâc'dan sonra ikinci önemli sima olan Mühelleb b. Ebû Sufre'den faydalandı. Başlangıçta başarı gösteremeyen Mühelleb, Haccâc'ın Irak umumi valiliğine tayin edilmesi (75/694) ve Iraklılar'ı zorla cepheye sevk etmesi sayesinde sonuç alabildi. Bu isyanlar 78 (697) yılında tesirsiz hale getirilmişti. Ancak Hâricî isyanlarının bastırılması ve devlet otoritesinin sağlanmasında büyük emeği olan Haccâc'ın aşırı sertliği devletin temellerini sarsan bir isyana yol açtı. Haccâc tarafından Sicistan valiliğine tayin edilen ve bölgenin fethiyle görevlendirilen Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as 81 (700) yılında önce Haccâc'a, ardından Abdülmelik'e karşı isyan bayrağını açtı. Kinde krallarının soyundan gelen İbnü'l-Eş'as daha sonra isyanına dinî bir hareket süsü vererek mevâlî ve diğer muhalif grupların desteğini sağladı. Haccâc'ın baskısından bunalan mevâlînin yanı sıra iktidarın meşrû olmadığına inanan Irak âlimlerinin ekseriyeti İbnü'l-Eş'as'a destek vermişlerdi. Askerinin sayısını gittikçe arttıran İbnü'l-Eş'as Basra ve Küfe'yi ele geçirdi. Irak bölgesinin Suriye'ye baş kaldırdığı olarak da yorumlanan bu isyan Irak'ta Emevî iktidarını sona erdirmek üzereyken Haccâc Deyrûlcemâcim Savaşı'nda İbnü'l-Eş'as'ı büyük bir yenilgiye uğrattı (Cemâziyelâhîr 82/Temmuz 701), ardından da onu tamamen bertaraf etti.

Başlangıçta saldırılarını durdurması için Bizans'a ağır bir vergi vermeyi kabul eden Abdülmelik, içeride sükûneti sağladıktan sonra ordularını Bizans hâkimiyetindeki Anadolu üzerine göndermeye başladı. Bu ordular kaybedilen bazı yerleşim merkezlerini geri aldığı gibi yeni bazı merkezleri de fethederek Bizans için tehlikeli bir hale geldiler. Bu başarılar Velîd zamanında gerçekleştirilecek fetihler için bir zemin teşkil etmiş-

tir. Kuzey Afrika'da Bizans'ın desteklediği Berberî isyanlarını da bastıran ve Endülüs'ün fethine başlangıç olmak üzere bölgeyi tahkim eden Abdülmelik ülkeye otoritesini bütünüyle kurdu ve Emevî saltanatının temellerini yeniden sağlamlaştırdı.

Emevîler'in en büyük hükümdarı olarak gösterilen (Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, s. 105) Abdülmelik bir taraftan iç ve dış düşmanlarıyla mücadele ederken diğer taraftan devletin ilerlemesini sağlayan yeni bazı tedbirler almıştır. İlk İslâm parasını bastırması ve devlet dairelerinde Arapça'yı resmî dil olarak kabul edip mahallî dillerle tutulan divanları Arapça'ya tercüme ettirmesi kurumları İslâmîleştirme faaliyetinin başında gelir. Devletin değişen siyasi ve iktisadî bünyesini dikkate alarak devlet teşkilâtında da düzenlemeler yapan Abdülmelik öldüğü zaman oğlu Velîd'e, Atlas Okyanusu'ndan Ceyhun nehrine kadar uzanan geniş topraklara hâkim, siyasi, askerî ve idarî bakımdan sağlam bir devlet bırakmıştı. Aşırı hareketleriyle ülkeyi kana bulayan Hâricîlik büyük ölçüde güç kaybetmiş, açık mücadele sahasında başarısız kalan Şîî unsurlar yer altına çekilerek gizli propaganda faaliyetine girmek zorunda kalmıştı.

Abdülmelik'in yirmi yıllık hilâfeti süresince yönetim, bilhassa devlet menfaatinden başka bir şey düşünmeyen ve bu uğurda zulme başvurmaktan dahi çekinmeyen Haccâc'ın desteğiyle merkeziyetçi bir özellik kazanmıştı. Emevî Devleti'ni âdeta ikinci defa kurarak güçlü bir hale getiren ve uzun saltanatı sırasında mutlak bir hükümdar özelliğine bürünen Abdülmelik babasının yaptığı gibi halifelîği kendi oğullarına bırakmak istiyordu. Bu amacına ulaşmak için, babası Mervân tarafından kendisinden sonra yerine geçmek üzere ikinci veliaht tayin edilmiş olan kardeşi Mısır Valisi Abdülazîz'i veliahtlıktan feragat etmeye zorladı. Abdülazîz'in buna yanaşmaması yüzünden iki kardeş birbirine düşmek üzere iken Abdülazîz öldü. Abdülmelik bunun üzerine oğulları Velîd ve Süleyman'ı veliaht tayin etti.

Babasından her bakımdan kuvvetli bir devlet devralan Velîd, başta Irak umumi valisi Haccâc olmak üzere bu başarıda payları olan valileri görevlerinde bıraktı. Onların tecrübelerinden faydalandı ve İslâm tarihinin ikinci büyük fetih hareketini başlattı. Onun zamanı Mâverâünnahr fâtihi Kuteybe b. Müslim, Sind ve

civarının fâtihi Muhammed b. Kâsım es-Sekafî, Anadolu gazâlarının meşhur ismi kardeşi Mesleme b. Abdülmelik, İspanya fâthihleri Tânk b. Ziyâd ve Mûsâ b. Nusayr gibi İslâm tarihinin en ünlü kumandanlarının fetihleriyle dopdolu olarak geçti. Bu fetihler sayesinde ülkenin sınırları Türkistan'dan Fransa içlerine, Anadolu'dan Hindistan sınırlarına kadar genişlemişti. Emevî Devleti onun zamanında askerî gücünün zirvesinde bulunuyordu. Müslümanlar dünya hâkimiyetine doğru önemli bir mesafe katetmişti. Yine bu fetihler neticesinde, gelecekte İslâm'ın bayraktarlığını yapacak olan Türkler'in İslâmlaşması gibi son derece önemli bir başarı elde edilmişti.

Ülkenin imarına da büyük önem veren I. Velîd, Kudüs'teki Mescid-i Aksâ ile Dimaşk'taki Emeviyye Camii başta olmak üzere camiler, köprüler inşa ettirdi ve yeni yollar açtırdı. Sağlık işlerine eğilerek hastahaneler yaptırdı; cüzzamlılar, âmâlar ve kötürümlerin her türlü ihtiyaçlarını karşılamak suretiyle onları devletin himayesi altına aldı. Dindarların üstündeki baskıyı kaldırıp İslâm'ın devlet dini olarak yükselmesine hizmet etti. Medine âlimlerine zalimane davranan vali Hişâm b. İsmâ'il'i görevden alarak yerine dindarlığıyla meşhur amcazadesi Ömer b. Abdülazîz'i getirdi. Bu tutumuyla, hânedanın yıkılması için çalışan muhalif mezheplere karşı Sünniliğin öncülerini olan bir dinî zümrenin gelişmesine yardımcı oldu.

On yıllık iktidarı döneminde Emevî Devleti'ni zamanın en büyük devleti haline getiren Velîd, dedesi Mervân ve babası Abdülmelik gibi tahtını oğluna bırakmak arzusuna kapılmıştı. Bunun için de babasının ikinci veliaht tayin ettiği kardeşi Süleyman'ı bu makamdaki uzaklaştırması gerekiyordu. Kardeşinin veliahtlık hakkından feragata yanaşmaması Velîd'in bu arzusuna ulaşmasını engelledi. Süleyman'ı zorla yola getirmeyi düşünen Velîd, başarılarının en önemli sebebi olan Haccâc ve meşhur kumandanı Kuteybe'nin desteğini sağladığı da bu isteğini gerçekleştirilmeden vefat etti. Velîd'in ölümü üzerine hilâfet makamına geçen Süleyman b. Abdülmelik, Haccâc tarafından hapse atılan binlerce mahkûmu bırakmak ve Velîd'i destekleyerek kendisini veliahtlıktan uzaklaştırmaya çalışan devlet adamlarını cezalandırmakla işe başladı. Kurbanların başında Sind fâtihi Muhammed b. Kâsım es-Sekafî ve Mâverâünnahr fâtihi Kuteybe b. Müslim

geliyordu. Birincisi doğrudan cezalandırıldı, ikincisi ise isyan etmek zorunda bırakıldıktan sonra ortadan kaldırıldı. Öte yandan Mûsâ b. Nusayr da kötü muameleye mâruz kaldı ve oğlu Abdülazîz öldürüldü.

Süleyman zamanında gerçekleştirilen en önemli askerî harekât, hazırlıkları kardeşi Velîd zamanında tamamlanan ordunun Mesleme b. Abdülmelik kumandasında İstanbul'u kuşatmasıdır (99/717). Bir yıl süren bu kuşatma başarısızlıkla sonuçlanmış, önemli kayıplar veren İslâm ordusu Süleyman'ın yerine geçen Ömer b. Abdülazîz'in emriyle geri çekilmiştir.

Devlete büyük hizmet vermiş vali ve kumandanları şahsî sebepler yüzünden cezalandırma hatasına düşen ve bu sebeple kabile mücadelelerini arttıran Süleyman'ın sefahate çok düşkünlüğü, Üç yıldan daha az süren halifelîği, Emevîler için duraklamanın başladığı dönüm noktası olarak kabul edilmektedir. Onun zamanında dikkat çeken önemli bir gelişme din adamlarının halife üzerindeki nüfuzlarının artmasıdır. Abdülmelik zamanında Kabîsa b. Züeyb ve Recâ b. Hayve ile başlayan din âlimlerinin halifeler üzerindeki nüfuzları, Süleyman zamanında bilhassa Recâ ile yüksek bir noktaya ulaşmıştır. Nitekim Süleyman ölüm yatağında iken onun telkinleriyle, yerine tayin edebileceği oğlu ve kardeşleri varken amcazadesi Ömer b. Abdülazîz gibi dindar birini veliaht göstermiştir.

Hiç beklemediği bir anda halifelîğe getirilen Ömer b. Abdülazîz iyi bir dinî eğitim ve öğretim görmüştü. Tahsilini tamamladığı Medine'nin valiliğini yürüttüğü 87-93 (706-712) yılları arasında şehrin en meşhur on din âliminden oluşan bir meclis kurdurmuş, önemli işleri onlarla müzakereden sonra karara bağlamıştı. Halife olarak da selefleri ve halefleri arasında çok farklı bir zihniyete sahipti. İslâm dininin bütün kurallarını yaşamak ve yaşatmak için çalışan bir devlet başkanı olan Ömer b. Abdülazîz ile birlikte Hulefâ-yi Râşidîn dönemindeki halifelik zihniyeti tekrar gündeme geldi. Bu makama çıkmakla en ağır yükü omuzladığına inanıyor, Allah'a karşı sorumluluğunun şuuruyla ererek daima İslâm esaslarına uygun olanı yapmaya çalışıyordu. Bu hususta onun en yakın danışmanları zamanın meşhur din âlimleriydi. Ülkenin çeşitli merkezlerinde yaşayan tanınmış âlimlerin her birinden rapor ve tavsiyeler isteyen Ömer

b. Abdülazîz onların görüşlerine büyük değer verdi, uyarılarını dikkate aldı. Sün-nî ekolün temsilcileri onun sayesinde büyük güç kazandılar. Bağımsız ilmî çalış-malarıyla fıkıh ve kelâm sisteminin ol-gunlaşmasını sağladılar. Kelâm ve fıkıh zihniyeti I. (VII.) yüzyılın sonlarına doğru artık aslî şeklini kazanmış bulunuyordu.

Ömer b. Abdülazîz, halka zulmeden ve halk tarafından seilmeyen vali ve di-ğere önemli devlet memurlarından büyük bir kısmını görevden alarak yerlerine bil-gili, dindar, dürüst ve güvenilir kimse-ler tayin etti. Daha önce görev almak-tan kaçınan bazı âlimler halife ile çalış-mayı gönülden benimsemişlerdi. Halife, suçlu olduklarını söylemekten çekinme-diği selefleri tarafından haksız yere el konulmuş eşya ve malları hazineye dev-retti. Bu hususta yakınlarından gelen tehditlere boyun eğmedi. Toplumun her kesimine haklarını vererek onları men-nun etmek isteyen halife yönetime mu-halif gruplarla barışmanın yollarını ara-dı. Çeşitli unsurları birbirleriyle kaynaş-tırmaya çalıştı. Hz. Ali evlâdına ve onları destekleyenlere karşı çok iyi davrandı. Emevî hânedanının özel mülkû haline getirilmiş olan Fedek arazisini Ali evlâ-dına iade etti. Hâricîler'e karşı ikna yo-luyla mücadeleyi prensip edindi. Onların temsilcilerini çağırarak ihtilâf sebepleri-ni fikrî tartışma ile çözmeye çalıştı. Hâ-ricîler'i bütününle ikna edemediyse de isyanlarını geçici olarak durdurmayı ba-şardı. Devletin kuruluşundan beri âdeta ikinci sınıf insan muamelesi gören ve mevâlî adı verilen gayri Arap müslûman-lardan alınan haksız vergileri kaldırarak bütün müslûmanları eşit hale getirdi. Gayri müslimlerin hukukuna da riayet eden halife İslâm hukukunun onlara tanıdığı bütün haklarını vermeye çalıştı.

Ülkede yaşayan diğer din mensupları (zimmîler) arasında İslâm dinini yaymak için faaliyet gösteren Ömer b. Abdüla-zîz bu vazifeyi tebliğ heyetleriyle yürüt-tü. Onun bu çalışmaları sayesinde bil-hassa Kuzey Afrika'da Berberîler, doğu-da Mâverâünnehir ve Sind bölgelerinde Türkler arasında İslâmiyet hızla yayıl-dı. Bazı mahallî hükümdarlar halklarıyla birlikte müslûman oldular. Böylece Ab-dülmelik zamanında temelleri atılan ve oğlu Velîd döneminde gerçekleştirilen büyük fetihler sonucunda ele geçirilen bölgeler, halklarının tamamına yakını-nın İslâm'a girmesiyle yeni bir mahiyet kazandı. Bu dönemde, Kuzey Afrika ve Endülüs tarihinde önemli bir yere sahip

olan Berberîler ile İslâm adına istikbalin hâkimini olacak Türkler'in İslâmlaş-tırılması gibi önemli bir sonuç elde edildi. Böylece Arap toplumu içinde asimile ol-muş küçük unsurlardan çok farklı, millî duygularına bağlı iki büyük ırk şekillen-mekte olan İslâm medeniyeti çerçevesi-ne girdi. İslâm dünyasının iki ucunda bulunan bu iki ırk, hem daha sonra ka-zanılan başarıların büyük bir kısmına imza atmış, hem de İslâm medeniyeti-nin gelişmesine katkıda bulunmuştur.

Halifeliliğinin ilk günlerinden itibaren iç meselelerle uğraşmayı gerekli gören Ömer b. Abdülazîz'in ilk icraatlarından biri, devam etmekte olan İstanbul ku-şatmasını kaldırmak ve Anadolu içlerin-de müstahkem bir mevki olan Tuvana'-yı boşaltmak olmuştur. Beşinci râşid ha-life olarak kabul edilen Ömer b. Abdüla-zîz'in halifeliliği yaklaşık iki buçuk yıl sür-dü. Hilâfeti istişârî mahiyete çevirmek ve ehil olan birinin istişârî yolla halife seçilmesi sistemini yeniden başlatmak isteyen Ömer b. Abdülazîz, Emevî aile-sinin şiddetle karşı çıktığı bu arzusunu gerçekleştiremedeni vefat etti. Yerine Süleyman tarafından veliaht tayin edil-miş olan Yezîd b. Abdülmelik geçti ve hilâfet yeniden saltanata dönüştü.

Emevî halifelerinin en başarısızların-dan biri olan II. Yezîd'in saltanati, dev-letin bünyesini sarsan ve Irak bölgesin-de Yemen asıllı Ezd ve Rebîa kabilele-riyle Kuzey Arapları'ndan Temîm ve Kays kabilelerini şiddetli savaşımlara sevkeden Yezîd b. Mühelleb isyanıyla başladı. II. Yezîd Haccâc'ı destekleyenlerdendi ve onun yeğeniyle evlenmişti. Haccâc'ın ya-kınlarını ortadan kaldıran ve o sırada Ömer b. Abdülazîz tarafından hapsedil-miş olan Yezîd b. Mühelleb, II. Yezîd'in bu makama oturduğu takdiri kendisi-ni cezalandıracağını biliyordu. Bu yüz-den hapisten kaçarak Ezd ve Rebîa ka-bilelerinin desteğiyle Basra'yı ele geçir-di. Şiddetli çarpışmalardan sonra bastırılan bu isyanın ardından Emevî Devle-ti'ne üstün hizmetler vermiş olan Mü-helleb b. Ebû Suffre oğulları kılıçtan ge-çirildi. Daha sonra Irak valiliğine getiril-en Ömer b. Hübeyre'nin de Yemenliler'e karşı kötü muamelede bulunması, Ömer b. Abdülazîz zamanında küllenmiş ka-bilecilik hareketini alevlendirdi. Yezîd b. Ömer b. Hübeyre'nin bu göreve getiril-mesi ise devletin en önemli dayanağı olan Yemen asıllı kabilelerin düşman-ca tavır almalarına sebep oldu. Halifelik makamına yakışmayacak ölçüde hafif-

meşrep bir tabiata sahip olan II. Yezîd ise zamanının büyük kısmını iki gözde câriyesiyle birlikte geçiriyor, yakınlarının uyarısına aldırıyordu.

II. Yezîd'in yerine geçen kardeşi Hi-şâm'ın halifeliliği yaklaşık yirmi yıl sür-dü. Emevî hânedanının üçüncü ikbal ve yükselme devri olarak da değerlendirilen bu dönemin sonuna doğru devletin temelleri sarsılmaya başladı. Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'nin on beş yıl başarıyla idare ettiği Irak, onun görevden alınışın-dan (120/738) bir süre sonra Hz. Ali ev-lâdından Zeyd b. Ali'nin isyanına sahne oldu, ancak isyan vaktinde haber alına-rak kolayca bastırıldı. Bazı din âlimle-rinin de desteklediği bu hareketin, 100 (718) yılından itibaren Emevî Devleti'ni yıkmak gayesiyle gizli bir faaliyet baş-latmış olan Abbâsî muhalefetini güçlen-dirdiği kabul edilmektedir.

Hişâm zamanında doğuda Soğdlular ve Türkler'le bilhassa Hazar denizi civa-rında şiddetli savaşlar yapıldı. Bizans'la olan çarpışmaların da arttığı bu dönem-de Endülüs'te daha büyük hadiseler ya-şandı. Abdurrahman el-Gâfikî kuman-dasında Pireneler'i geçen İslâm ordusu, Fransa'da Tours ve Poitiers arasında Be-lâtüşşühedâ denilen yerde Charles Mar-tel kumandasındaki Frank ordusuna ye-nildi (114/732). Tarihin akışını değiştiren bu mağlûbiyetin ardından Kuzey Af-rika'da önemli Berberî isyanları meydana geldi.

Ciddi bir devlet adamı ve dindar bir halife olan Hişâm bu olumsuzluklara rağ-men ülkede istikrarı büyük ölçüde ko-rudu. Ancak gittikçe gücünü arttıran ve mevâlî tarafından da desteklenen Abbâ-sî muhalefetiyle Hâricî propagandasını önleyecek tedbirler alamadığı için dev-let onun vefatının üzerinden birkaç ay geçmez geçmez tam bir kargaşaya düş-tü. Hişâm'ın yerine geçen Yezîd b. Ab-dülmelik'in oğlu II. Velîd, yıkılmaya yüz tutmuş devletin idaresiyle meşgul olma-yı bir tarafa bırakıp günlerini içki âlem-leri ve av partileriyle geçirdi. Her türlü kötülüğe müsait bir yapıda olduğu ve mukaddes değerlerle alay ettiği nakle-dilen Velîd, kısa bir süre sonra Emevî ailesinden pek çok kişinin de yer aldığı kuvvetli bir muhalefetle karşılaştı. Eme-vî ailesi ilk defa kendi içerisinde de par-çalanmıştı. Öte yandan Irak'ta Yemenli unsuru destekleyen Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'nin yeni Irak valisi Yûsuf b. Ömer es-Sekafî tarafından öldürülmesi, Ye-men asıllı kabilelerin Velîd'e düşman

kesilmesine yol açtı. Velîd'e karşı gittikçe yaygınlaşan bu hoşnutsuzluk, Emevî ailesinden III. Yezîd b. Velîd b. Abdülmelik'in liderlik ettiği bir isyana sebep oldu. II. Velîd öldürülerek (126/744) yerine III. Yezîd halifelîğe getirildi.

Selefinin arttırdığı maaşları Hişâm zamanındaki seviyeye indirmekle işe başlayan ve idarede Ömer b. Abdülazîz'i örnek alacağını açıklayan III. Yezîd, tercihini iktidarını borçlu olduğu Yemen asıllı kabileler lehine kullandı. Ancak otoritesini ülkenin yalnızca bir bölümünde kabul ettirebildi. Horasan ve Azerbaycan valilerinin itaatini alamadan yaklaşık altı ay halifelik yaptıktan sonra vefat etti. Veliahdı olarak yerine geçen kardeşi İbrâhim iş başına geldiği sıralarda iç karışıklıklar iyice artmış bulunuyordu. Onun halifelîğini kabul etmeyen İrmîniye ve Azerbaycan Valisi Mervân b. Muhammed, II. Velîd'in çocuklarının halifelik hakkını müdafaa maksadıyla Suriye üzerine yürüdü. Mervân, uzun süre kaldığı bu görevi esnasında kendisine bağlı güçlü bir ordu kurarak Bizans'a karşı başarılı savaşlar yapmıştı. Karşısına çıkan kuvvetleri mağlûp ederek Dimaşk'a geldi. Şehri ele geçirdi ve haklarını savunduğu II. Velîd'in çocuklarının öldürülmesinden de faydalanarak kendisini halife ilân ettirdi. İbrâhim'i teslim aldıktan sonra affetti.

Gücünü Kuzey Arabistan menşeli kabilelerden alan II. Mervân, hilâfet merkezini bu kabilelerin çoğunlukta olduğu Harran şehrine taşımak zorunda kaldı. O sırada ülkenin içinde bulunduğu şartlar son derece ağırdı. Emevîler arasındaki aile birliği bozulmuş, aynı aileden çeşitli kişiler halifelîği ele geçirmek maksadıyla isyanlara teşebbüs etmeye başlamıştı. Emevî saltanatının devamını sağlayan Suriyeli askerler de II. Mervân'a düşman kesilmişler ve ekseriyetle isyancıların yanında yer almışlardı. Harran'a çekilmesinden sonra Suriye'de çıkan isyanları haber alan II. Mervân derhal bölgeye gitti. Kınnesrîn'de isyan eden Emevî ailesinden Süleyman b. Hişâm'ı mağlûp etti, ardından Humus isyanını bastırdı. Aynı sıralarda Küfe bir Şîî isyanına sahne oldu. İsyanın bastırılmasının ardından şehri bu defa Dahhâk b. Kays eş-Şeybânî liderliğindeki Hâriciler ele geçirdi. Başta Emevîler'in Irak valisi ve Süleyman b. Hişâm olmak üzere bazı Emevî gençleri de Dahhâk'a katıldılar. Bu isyanlar karşısında cepheden cepheye koşmak zorunda kalan II. Mervân Dah-

hâk'ı ortadan kaldırmaya muvaffak oldu. Ancak Suriye ve Irak bölgelerinde cereyan eden bu olaylar onun asıl büyük tehlikeyi görmesini engellemiştir. II. Mervân'ın Horasan valisi Nasr b. Seyyâr'ın bütün ikazlarına rağmen ilgileneemediği bu tehlike Emevî iktidarına son verecek olan Abbâsî ihtilâl hareketiydi. Horasan ve civarı halkının yönetime muhalif bütün unsurlarını bir araya toplayan ve bilhassa mevâlî tarafından desteklenen Ebû Müslim el-Horasânî, İmam İbrâhim'in gönderdiği siyah bayrağı açarak Abbâsî isyanını başlattı (129/747). İsyancılar önce Horasan ile Fars eyaletini, ardından Irak bölgesini ele geçirdiler. Halkı Hz. Peygamber sülâlesinin etrafında toplanmaya çağıran Abbâsîler, Küfe'nin ele geçirilmesinden sonra birden bire meydana çıkarak Küfe'de Ebû'l-Abbâs es-Seffâh'ı halife ilân ettiler. Ebû'l-Abbâs Zâp Suyu kenarında mağlûp ettiği II. Mervân'ın peşini bırakmadı. Abbâsî kuvvetlerinin önünden el-Cezîre'ye ve ardından Suriye'ye kaçan Mervân en sonunda Mısır'da öldürüldü (27 Zilhicce 132/6 Ağustos 750). Onun ölümüyle Emevîler tarihe karışmış oluyordu. Emevî ailesi mensuplarının tamamını ortadan kaldırmak isteyen Abbâsîler, Kuzey Afrika'ya kaçıp oradan Endülüs'e geçerek Endülüs Emevî Devleti'ni kuran Abdurrahman b. Muâviye b. Hişâm dışındakilerini katlettiler.

Abbâsîler zamanında yaşayan İslâm tarihçilerinin, Hz. Osman'ın kanını dava etmek maksadıyla Suriye Valisi Muâviye liderliğinde Benî Ümeyye adına başlatılan bir mücadele sonunda kurulan Emevî Devleti'ne karşı sert bir tutum takındıkları umumiyetle kabul edilmektedir. Bu tutumlarında Sünnî ulemânın Emevî aleyhtarı düşünceleri de etkili olmuştur. Muâviye'yi hilâfeti saltanata çevirmekle itham etmekle birlikte toplumu iç savaşlara götürecek isyanlardan kaçınmak düşüncesiyle mevcut durumu kabullenmeyi tercih eden bu âlimlerin bir kısmı devlete karşı girişilen bazı isyanlara destek vermişlerdir. İlk İslâm tarihçilerinin bir ölçüde haklı görülecek bu tavrına bazı müsteşrikler şiddetle tepki göstermişlerdir. Wellhausen ve Lammens gibi şarkiyatçıların Emevîler'e aşırı destekçi bir tutum takınmalarında şüphesiz İslâm aleyhtarı olmalarının da büyük rolü vardır. Wellhausen, Emevîler'i anlatan meşhur eserine *Arap Devleti ve Sukutu* adını vermiş ve bu devleti, Araplar'ın dünyada millet olarak

güçlerini ispat etmek üzere giriştikleri bir teşebbüs olarak değerlendirip bu teşebbüste dinin ancak ikinci derecede rol oynadığını göstermek istemiştir. Bir Hristiyan Arap olan Hittî Emevî Devleti'nde ırkî ve iktisadî unsuru öne almaktadır. Winckler ve Caetani gibi müsteşrikler ise müslüman Araplar'ın fetihlerini, kırıç yarımadaalarının kuzeyinde daha verimli topraklar bulmak için harekete geçen çöl kabilelerinin savaş ve göç şeklinde açıklamak istemişlerdir.

İslâm Ansiklopedisi'ndeki "Emevîler" maddesini yazan Della Vida, din unsurunun önemini azaltmak maksadıyla tarafsızlıklarını yitiren meslektaşlarının farklı düşünmektedir. İrkî ve iktisadî faktörlerin de ihmal edilemeyeceğini belirten yazar din faktörünün ikinci plana atılmasının yanlış olduğu kanaatindedir. Bu tür yaklaşımların Emevî devlet adamlarının daha ziyade Câhiliye devrinden kalma, seyyid kafası ve iş adamı zihniyetine sahip oldukları fikrine dayandırıldığına işaret eden Della Vida bu fikrin tarihî gerçeklerden uzaklaşmak olduğunu söyler ve Emevîler zamanındaki zaferlerin İslâm sayesinde gerçekleştirildiğini belirtir. Gerçekten de kabile asabiyetini her şeyin üstünde tutan ve bu uğurda her türlü tehlikeyi göze alan savaşçı Araplar, Hz. Peygamber döneminde birlik ve beraberliğe İslâm kardeşliği sayesinde ulaşmışlardı. Arabistan'ın tamamını bayrağı altında toplayan bu birlik Hulefâ-yi Râşidin döneminde Irak, İran, Mısır ve Suriye'nin fethiyle yarımada dışına taşmıştı. Bu sınırlar Emevîler zamanında daha da genişlemiş, yeni fethedilen bölgelerde yaşayan gayri Arap unsurlar da umumiyetle müslüman olarak din kardeşleriyle aynı saflarda cepheden cepheye koşmuşlardır.

Emevî halifeleri fetihlerle İslâm'ın yayılmasının aynı şey olduğu düşüncesini taşımışlar, dindarlıkları veya siyaset ya da maslahat icabı ordularını sevkederken İslâm'ı bütün dünyaya yayma maksadını gütmüşlerdir. Hatta çok defa kendi ailelerinden seçtikleri kumandanlara verdikleri tâlimatlar, askerlerine yaptıkları konuşmalar, onları savaşa teşvik etmek ve cesaret vermek için yazdıkları mektuplar bu gerçeği açıkça ortaya koymaktadır. Onların bu gayret ve başarıları sayesinde İslâmiyet geniş topraklara yayılarak bir dünya dini haline gelmiştir. Emevî halifelerinin çoğunun dindar olmaması fetih hareketinin bu he-

defini değiştirmez. Kaldı ki fetih hareketinin yoğun olduğu dönemlerin halifeleri dindarlıkları ile bilinmektedir. Dinî kurallara aykırı davranışlarıyla meşhur olan halifelerin zamanları genelde iç karışıklıklarla geçmiş, önemli bir fetih gerçekleştirilememiştir. Öte yandan Emevî halifeleri, dinî vecibeleri ihmal etmekten ziyade istişare temeline dayanan ve ehliyeti esas alan hilâfet sistemini değiştirmek ve onun yerine kuvvete dayanan ve verasetle intikal eden saltanat uygulamasını başlatmak yüzünden tenkit edilmişlerdir.

Emevîler'in yıkılışına zemin hazırlayan önemli sebeplerden biri Şiî ve Hâricî isyanlarıdır. Abdullah b. Zübeyr'in, İbnü'l-Eş'as'ın ve Yezîd b. Mühelleb'in isyanları da bu sebepler arasında zikredilebilir. Yemenli ve Mudâri kabileler arasındaki mücadeleler ve bu yüzden çıkan iç savaşlar devleti önemli ölçüde yıpratmıştır. Askerî teşkilâtın kabile temeli üzerine oturması ve halifelerin kabile asabiyetiyle hareket etmeleri bu mücadeleyi büyük ölçüde körüklemiştir. Bilhassa Emevî idaresinin temel dayanağı olan Yemenli kabilelerin son zamanlarda devletin aleyhine dönmesi yıkılışı çabuklaştıran bir rol oynamıştır. Halifelerden birçoğunun dinî hayattan uzak, israf içinde yaşamaları ve veliahtlık uygulaması sebebiyle hânedan mensupları arasında çıkan ihtilâflar da bu sebeplere ilâve edilebilir. Ayrıca Arapçılık taassubuyla bilinen Emevî halifelerinin mevâlîyi Araplar'ın faydalandığı birtakım haklardan mahrum etmeleri çöküşü hızlandırmıştır. Hakların verilmediğini görerek yönetime muhalif güçleri desteklemeyi kendine prensip edinen mevâlînin en sonunda Abbâsî davetine katılması, Emevîler'in yıkılmasını amaçlayan bu hareketin sonuca ulaşmasını sağlamıştır.

Emevîler'in yıkılışıyla Suriye'nin önemi azalmış, ağırlık merkezi Irak'a kaymıştır. Yönetimin sadece Arap unsuruna dayanmış olması bakımından devletin çöküşü bazı tarihçiler tarafından Araplığın sonu gibi gösterilmiştir. Buna karşılık isyanlarında İranlılar'dan büyük destek gören Abbâsîler İslâm âlemini İranılaştırmakla itham edilmiştir. Bu kanaate götürecek önemli sebepler bulunmakla birlikte böylesine kesin çizgiler çizmek hayli mübalağalı bir yaklaşımdır. Emevîler zamanında saray görevlilerinin, vali ve kumandanların Araplar'dan seçildiği ve mevâlînin Araplar'la eşit tutulmadığı bir gerçektir. Ancak

Emevîler mevâlîyi divanlarda ve özellikle vergi işlerinde Arap âmirlerin maiyetinde görevlendirmişlerdir. Müslüman halkın önemli bir kesimini meydana getiren mevâlînin bilhassa ilmiye sınıfı içinde müstesna bir yer kazandığı, bazıları'nın kadılık görevine de getirildiği bilinmektedir. Yine son zamanlarda askerin önemli bir kısmı mevâlî sınıfına mensuptu. Bilhassa Ömer b. Abdülazîz döneminde gayri Arap unsurlar arasında hızlı bir İslâmlaşma faaliyeti gerçekleştirilmiş, çoğunluğunu İranlılar, Türkler ve Berberiler'in teşkil ettiği bu müslüman tabaka İslâm medeniyetinin tekâmülünde faal bir rol üstlenmiştir.

EMEVLİ HALİFELERİ	
Süfyanî Kolundan Gelen Halifeler	
I. Muâviye b. Ebû Süfyan	(41/661)
J. Yezîd b. Muâviye	(60/680)
II. Muâviye b. Yezîd	(64/683)
Mervânî Kolundan Gelen Halifeler	
I. Mervân b. Hakem	(64/684)
Abdûlmelik b. Mervân	(65/685)
I. Velîd b. Abdûlmelik	(86/705)
Süleyman b. Abdûlmelik	(96/715)
Ömer b. Abdülazîz	(99/717)
II. Yezîd b. Abdûlmelik	(101/720)
Hişâm b. Abdûlmelik	(105/724)
II. Velîd b. II. Yezîd	(125/743)
III. Yezîd b. I. Velîd	(126/744)
İbrâhîm b. I. Velîd	(126/744)
II. Mervân b. Muhammed	(127-132/744-750)

II. MEDENİYET TARİHİ

A) İdari ve Siyasî Teşkilât. Halifelik müessesesini mutlak verasete dayalı bir hükümdarlık haline dönüştüren Emevîler biat uygulamasını şeklen de olsa devam ettirmişlerdir. Devlet güçlerinin hepsi halifenin elinde toplandığından bu dönemde vezirlik hukukî bir statüye kavuşmamıştır. Muâviye zamanında hükümdarlık merasim ve protokollerinin ortaya çıkmasıyla birlikte hâciblik görevi ihdas edilmişti. Sarayda önemli bir yeri olan hâcibin vazifesi halifenin güvenliğini sağlamak, halk tarafından meşgul edilmesini önlemek ve yapacağı görüşmeleri düzenlemektir. Merkez teşkilâtında diğer yüksek rütbeli görevliler ise divan başkanlarıydı. Resmî yazışmaları yürüten Dîvânü'r-resâil, halifenin mektuplarını yazıp gerekli yerlere gönderme işini üstlenen Dîvânü'l-hâtem, devletin çeşitli malî işlerine bakan Dîvânü'l-harâc, posta ve istihbarat işlerini yürüten Dîvânü'l-berîd, askerî işlere bakan Dîvânü'l-cünd Emevîler devrindeki en önem-

li divanlardı. Deyrûlcemâcim Savaşı'nda bütün divanların yanması, Emevîler zamanında divanın nasıl işlediği konusunda bilgi edinilmesini engellemektedir.

Başşehir ve diğer büyük merkezlerde asayiş şurta teşkilâtı tarafından sağlanırdı. Başlangıçta kadılık makamına bağlı olarak çalışan ve kadıların verdiği cezaları uygulayan bu teşkilât bir süre sonra müstakil hale getirilmiştir. Görevi suçluları takip ederek yakalamak olan şurta teşkilâtının başında, merkezde genellikle nüfuzlu ailelerden seçilen ve "sâhibü's-şurta" denilen bir görevli bulunurdu. Vilâyetlerde valilerin emrinde çalışan şurtanın görevi de asayiş korumak ve suçluların yakalanmasını sağlamaktı.

İslâm devletinin en geniş sınırlarına ulaştığı Emevîler zamanında ülke, devlet merkezi olan Suriye ve civarı dışında, valileri (umumi vali) halife tarafından tayin edilen beş büyük eyalete ayrılıyordu. Eyalet valisi, kendisine bağlı şehirlerin valilerini bizzat tayin hakkına sahip bulunuyordu. Bu eyaletler, merkezi Medine şehri olup Arabistan'ın tamamını içine alan Hicaz; merkezi Kûfe olan ve Basra, Uman, Bahreyn, Kirman, Sicistan, Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerini içine alan Irak (Horasan'ın merkezi olan Merv, bazan doğrudan halife tarafından tayin edilen valilerce yönetilmiştir); İrmîniye, Azerbaycan ve Anadolu'nun müslümanların elinde olan kısımlarını içine alan el-Cezîre; Mısır; önceleri Mısır'a bağlı iken müstakil hale getirilen ve merkezi Kayrevan olan İfrîkiye'den ibaretti. Endülüs de buraya bağlıydı ve valileri İfrîkiye valisi tarafından tayin edilirdi.

B) Askerî Teşkilât. Hz. Ömer'in başlattığı askerî teşkilâtlanmayı, ortaya çıkan yeni şartlara göre değiştirmeyi düşünen Emevî halifeleri mecburî askerî sistemini getirdiler. Dîvânü'l-cünd tarafından idare edilen Emevî ordusunun esasını, "mürtezika" denilen nizamî ve dâimî statüdeki muvazzaf askerler teşkil ediyordu. Bu askerler devletten maaş alıyorlardı. Cihadın faziletinden istifade etmek için kendi arzuları ile cepheye koşan ve "mütetavvîa" denilen gönüllülere ise maaş ödenmezdi. Bunlar sadece ele geçirilen ganimetten pay alırlardı.

Ordu Emevîler'in ilk dönemlerinde yalnız Arap unsurundan teşekkül ediyordu. Daha sonra Arap asıllı olmayan müslümanlar da (mevâlî) askere alınmaya başlandı. İranlı, Berberî ve Türk asıllı müslümanlardan askere alınanların sayısı son zamanlarda iyice artmıştı. An-

cak bunların kumandanlık makamına getirilmesi çok nâdir olurdu.

Emevî ordusu kılıç, kalkan ve mızrak taşıyan piyadeler (müşât veya reccâle), kılıç, kalkan, mızrak, savaş baltası, yay ve ok kullanan süvariler (fürsân), okçular (rumât), neft ateşi atmakla görevli askerler (neffâtûn), mühendisler ve istihkâm-cılardan meydana geliyordu. Emevîler zamanında İranlılar'dan beşli ta'biye usulü alınmıştı. Buna göre ordu ortada başkumandanın emrinde savaşan birlikler (kalbû'l-ceys), sağ kanat (meymene), sol kanat (meysere), süvarilerden oluşan öncü birlikler (talîa veya mukaddeme) ve artçı birliklerden (sâkatû'l-ceys) meydana geliyordu.

Emevîler kara birlikleri kadar deniz birliklerine de önem vermişlerdir. İslâm donanmasının kurulmasında en önemli isim olan Muâviye'nin teşkil ettiği donanma Bizans'ı mağlûp ederek elindeki bazı adaları almak ve defalarca İstanbul'a ulaşmak başarısını göstermiştir (bk. BAHİRİYE).

C) Adli Teşkilât. Emevîler'de adliye işleri kadılık teşkilâtı, hisbe teşkilâtı ve mezâlim mahkemeleri tarafından yürütülüyordu. Adliye işlerinde fakihler arasından seçilen hâkimler görevlendirilirdi. Doğrudan halife veya eyaletlerde umumi valiler tarafından tayin edilen kadıların görevi genellikle dinî meselelerle ilgili davalara bakmak, muhtesib ve maiyetinin görevi ise genel ahlâk ve asayişle ilgili durumu kontrol etmek ve bu arada süratle sonuçlandırılması gereken davalara bakmaktır. Vazifesi "emir bi'l-ma'rûf nehyi ani'l-münker" şeklinde özetlenen hisbe teşkilâtı ayrıca çarşı ve pazarları, ölçü ve tartı aletlerini, gıda maddelerini kontrol eder, borçluların borçlarını vaktinde ödemelerini sağlar, sokak ve caddelerin temiz tutulmasını temin ederdi.

Mevki ve nüfuz sahibi kimselerin haksızlık yapmalarına engel olmak için kurulan mezâlim mahkemeleri kadılık teşkilâtından daha yetkili bir adli otoriteyi temsil ediyordu. Kadıların bakmaktan âciz kaldıkları davalara bakan bu üst mahkemeler, doğrudan halife veya umumi vali ya da onlara vekâlet eden bir "kâdî'l-mezâlim" başkanlığında akdedilirdi. Bilhassa üst seviyedeki idarecilerin yargılandığı fevkalâde yetkilere sahip mezâlim mahkemesinde duruşmaların yapılabilmesi için muhafızlar, kadılar, fakihler, kâtipler ve şahitlerden müteşek-

kil beş grup görevlinin hazır bulunması gerekirdi.

D) İlim ve Kültür Hayatı. Emevîler zamanında, Hz. Peygamber ile başlayan ve mescidlerde merkezleşen eğitim ve öğretim faaliyetinin iyice yoğunlaştığı görülmektedir. Büyük camiler, dinî ilimlerin öğretimi için kurulan ders halkalarında bir araya gelen talebelerle dolup taşardı. Mescidlerin yanında âlimlerin evleri ve saray da önemli birer ilim müessesesi hüviyetini kazanmıştır. Aynı dönemde okuma yazma öğretilen ve "kütâb" adı verilen ilk mekteplerin sayısı da artmıştır. Bu mekteplerde okuma yazmanın yanında temel dinî bilgiler, lugat, nahiv ve aruz ilimleri okutuluyordu. Burarlarda yetişenler kabiliyetlerine göre mescidlerde kurulan ders halkalarına devam ediyorlardı. Ayrıca kaynaklarda verilen bilgilerden mescidlerde de okuma yazma öğretildiği anlaşılmaktadır.

İlk mektepleri başarıyla bitirenlerin devam ettiği mescidlerdeki ders halkaları çok kalabalık oluyordu. Mescidlerde hocaların ihtisasına göre farklı dinî ilimler okutulurdu. Emevîler'in ilk zamanlarında bu ders meclislerinin üstatları genellikle genç sahâbîler kuşağına mensup âlimlerdi. Tâbiîn tabakasına mensup Emevîler devri âlimlerinin ilk nesli onların derslerinde yetişti. İlmî çalışmalar zamanla Medine, Mekke, Küfe, Basra, Dimaşk ve Fustat şehirlerinde yoğunluk kazandı.

Emevîler döneminde ilmî hareketin ağırlık merkezini dinî ilimler ve bu ilimlerle yakından ilgili olan İslâm tarihi teşkil ediyordu. Bunun yanında tıp ve kimya gibi önceki milletlerden alınan ve "ulûmü'l-evâil" denilen ilimlerde tercüme faaliyeti bu dönemde başladı. Hâlid b. Yezîd b. Muâviye gibi bazı kişiler bu tercüme faaliyetini başlattılar ve bizzat bu ilimlerle meşgul oldular.

1. Dil ve Edebiyat. Arap şiiri Emevîler zamanında dinî, siyasî ve sosyal gelişmelerden etkilenerek yeni temalar ve yeni yönelişler kazanmıştır. Şiiri etkileyen önemli sosyal gelişmelerden biri, fet-hedilen topraklarda müslüman Araplar'la diğer ırklardan olan ve ekseriyeti İslâm dinini yeni kabul eden toplulukların bir arada yaşamasıdır. Arap dilini öğrenen ve bu dille konuşup yazmaya başlayan bu topluluklar vasıtasıyla Arap şiirine önceki kültür ve medeniyetlerinden yeni mefhumlar girmiştir. Bu dönemde şiirin bütün nevilerinde tesirini gösteren diğer bir husus da dinî motiftir. Cihad

için yazılan şiirlerden çölü anlatan şiirlere kadar her türde İslâmî motifler bulunmaktadır. Öte yandan bu dönemdeki siyasî rekabet ve çalkantılar da canlı bir şekilde şiire yansımıştır. Emevî hânedanı, Zübeyrîler, Şîa ve Hâricîler'in siyasî fikirlerini savunan şairlerin bulunması ve itikadî mezheplerin ortaya çıkması da şiir üzerinde etkili olmuştur. Bu fırkaların her biri ilkelerini dile getiren meşhur şairler yetiştirmiştir.

Emevîler döneminde çok sayıda medih ve hiciv şairi yetişmiştir. Halifeler, devlet adamları ve kumandanlar için yazdıkları medhiyeler sayesinde büyük bahşış ve ödülleri alan bu şairlerin başında Nusayb b. Rebâh, Kutâmî, Kâ'b b. Ma'dân ve Ziyâd el-A'cem gelmektedir. Medhiyelerle birlikte yürüyen hiciv şiiri de zaman zaman tarafları savaşa kadar götüren kabilecilik ruhundan ilham almıştır. Dönemin en önemli hiciv şairleri arasında İbn Müferriğ, Hakem b. Abdel ve Sâbit b. Kutne dikkat çekmektedir. Medih ve hiciv türünün her ikisinde şöhret kazanan şairler ise Emevîler devrinin ve aynı zamanda Arap edebiyatının en büyük nekâiz* şairleri kabul edilen Ahtal, Ferezdak ve Cerîr b. Atıyye üçlüsüdür.

Siyasî grupların fikirlerini şiirleştiren şairlere gelince, bunlardan İbn Kays er-Rukayyât Zübeyrîler grubunun şairidir. İmrân b. Hittân ve Tırmîh Hâricîler'in, Küseyyir ve Kümeit el-Esedî Hz. Ali evlâdının ilkelerini savunmuşlardır. Dönemin meşhur şairlerinden A'sâ Hemdân, Abdülmelik b. Mervân zamanında isyan eden İbnü'l-Eş'as'ın şairi olarak tanınır. Sayıları hayli kalabalık olan Emevî hânedanının şairleri ise genellikle yönetimi savunmuştur. Abdullah b. Zübeyr el-Esedî ile Adî Rikâ' ed-Dimaşkî bunlardan dır.

Bu dönemde Ömer b. Ebû Rebîa, Ahvas, Kays b. Zerîh ve Cemîl Büseyne gibi meşhur gazel şairleri yetişmiştir. Ebû'l-Esved ed-Düelî ve Sâbık el-Berberî zühâd konusunda, İl. Velîd içki ve eğlence, Zürrümme de tabiat konusunda şiir yazan şairler arasında yer alır.

Emevîler zamanında şiirin yanında hitâbet de siyasî ve dinî ihtilâflardan önemli ölçüde etkilenmiş, her grup fikirlerini hamasetle savunan ateşli hatipler yetiştirmiştir. Emevîler'in meşhur valilerinden Ziyâd b. Ebîh ve Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî ile Ahnef b. Kays bu hatiplere örnek olarak gösterilebilir. Dinî eğitim alanında vaaz ve kıssa sahasındaki hitâbetiyle şöhret kazananların ba-

şında ise büyük âlim Hasan-ı Basrî gelmektedir.

Nahiv Çalışmaları. Arap olmayan müslümanların Arapça'yı öğrenmekte karşılaştıkları güçlükler ve farklı lehçelere sahip Arap kabilelerinin bir arada yaşamaları gibi sebeplerle ortaya çıkan i'rab hataları nahiv çalışmalarını önemli bir ihtiyaç haline getirmiştir. Ancak bu çalışmaların en önemli sebebi Kur'an-ı Kerim'i dil hatalarından koruma gayreti olmuştur. Nahiv ilminin temelleri, Emevîler döneminde insan unsurunun ırk, din ve dil bakımından çok karışık olduğu Basra'da Ebû'l-Esved ed-Düelî ve talebeleri tarafından atılmıştır. Basra şehri Emevîler'in son zamanlarına kadar bu ilmin de yegâne merkezi olarak kalmış, burada yetişen âlimlerden bazıların çalışmalarıyla Küfe nahiv mektebi teşekkül etmiştir.

Hz. Ali'nin yakın dostlarından olan Ebû'l-Esved Kur'an metnine ilk defa hareketleri gösteren işaretleri koymuştur. Arap dil biliminin temelini atan, metodunu belirleyen âlim olarak kabul edilen Ebû'l-Esved'in başlattığı çalışmaları talebeleri devam ettirmiştir. Bu çalışmalar genellikle Kur'an ve kıraatle ilgilidir. Ebû'l-Esved'in yetiştirdiği nahivcileri ilk sıralarında, benzer harfleri birbirinden ayıran noktaların mücidi Nasr b. Âsım el-Leysî, kıraat ilminde ilk telif sahibi olarak kabul edilen Yahyâ b. Ya'mer, Anbesse b. Ma'dân el-Fil, Meymûn b. Ma'dân ve zamanın büyük kıraat âlimlerinden sayılan Medineli âlim Abdurrahman b. Hürmüz el-A'rec gibi isimler gelmektedir.

2. Dinî İlimler. Daha önce olduğu gibi Emevîler zamanında da dinî konulardaki ilmî faaliyetler esasta Kur'an ve hadisler etrafında sürdürülmüştür. Âlim sahâbîlerin birbirine hadis nakletmesi, ayrıca bazılarının hadisleri kendilerine ait sayfalara kaydetmesi şeklinde başlayan bu ilmî faaliyet, tek bir konuya dair hadislerin bir araya toplanması ile devam etmiş, bu gruplandırma sonucunda zamanla müstakil dinî ilimler teşekkül etmiştir.

a) Kıraat ve Tefsir. Hz. Osman tarafından istinsah ettirilen Kur'an nüshaları, kıraat vecihlerini iyi bilen âlimler vasıtasıyla büyük merkezlere gönderilmiş ve yine onlar tarafından okutulmuştur. Bu görevliler ve kıraat vecihlerini bilen diğer âlimler bulundukları merkezlerde kıraat ilminin öncüleri olmuşlar, bunlar sayesinde Kur'an-ı Kerim bütün okunuş

farklılıkları da muhafaza edilerek Hz. Peygamber'e nâzil olduğu şekliyle gelecek nesillere aktarılmıştır.

Emevîler döneminde yetişen kıraat âlimleri ilim halkalarında hocalarından dinledikleri kıraat vecihlerini sistemleştirmeye başlamış ve bu suretle kıraat ilminin gelişmesine büyük katkıda bulunmuşlardır. Bu dönemde çok sayıda kıraat âlimi yetişmiş, bunlardan bazıları ilmî mesailerini tamamen Kur'an'ın okunuşuna hasretmişlerdir. Kıraat ilminde yegâne müracaat mercii haline gelen kıraat-i seb'a imamlarından üçü bu dönemde yetişmiştir. Bunlar Suriye bölgesinin kıraat üstadı İbn Âmir el-Yahsubî, Mekke'nin kıraat imamı İbn Kesîr ve Küfeliler'in imamı Âsım b. Behdele'dir. Kaynaklar İbn Kesîr'in bu sahada kitap yazdığını zikretmekte ve bazı eserlerinin adını vermektedir. Esasen kıraat ilmine ait ilk eserler Emevîler döneminde yazılmaya başlanmış, pek azı zamanımıza ulaşabilen bu eserler daha sonraki çalışmalara kaynak teşkil etmiştir. Yine ilk defa bu dönemde Kur'an metnine nokta ve hareketler konmuş, mushaf cüzlelere, ta'sîr ve tahmîslere ayrılmıştır. Âyetlerin sayısına ve durak yerlerine ait ilk eserler de aynı dönemin âlimlerince telif edilmiştir.

Emevîler zamanındaki tefsir çalışmalarına, ilmî faaliyetlerle görevli olarak veya başka sebeplerle önemli merkezlere yerleşen müfessir sahâbîler öncülük etmiştir. Bu dönemde tefsir çalışmaları Mekke, Medine ve Küfe'de yoğunluk kazanmıştır. Abdullah b. Abbas gibi ömürlerinin önemli bir bölümünü Emevîler zamanında geçiren ashabın genç nesline mensup müfessir sahâbîlerin tefsirle ilgili açıklamaları onların talebeleri tarafından kayda geçirilmiş, tâbiînin ilk tabakasına mensup bu müfessirlerin tuttuğu tefsir notları bu alandaki yazılı çalışmaların ilk örneklerini teşkil etmiştir. Mücâhid b. Cebr'in, mânası zor anlaşılan âyetleri açıklamak için yazdığı günümüze intikal eden tefsiri gibi (*Tefsîru Mücâhid*) ilk tefsir kitapları da bu dönemde kaleme alınmıştır. Aynı devirde yazılan, ancak zamanla kaybolan pek çok tefsir kitabı, eserleri bugüne ulaşan müfessirlerin ana kaynakları arasında yer almıştır.

Bu dönemde yetişen Katâde b. Diâme ve Atâ b. Müslim el-Horasânî gibi müfessirler Kur'an'daki nâsih ve mensuh âyetlerle ilgili eserler yazmışlardır. Yine bu devirde Atâ b. Ebû Rebâh gibi garî-

bû'l-Kur'an üzerinde çalışma yapanlar da vardır. Tefsirin dallarından sayılan "el-vücûh ve'n-nezâir" ilminin ilk örnekleri de bu dönemde kaleme alınmıştır.

Abdullah b. Abbas Emevîler devrinin en meşhur müfessirlerinin başında gelir. Mekke tefsir ekolünün kurucusu sayılan İbn Abbas "müfessirlerin sultanı" ve "Kur'an'ın tercümanı" diye anılmıştır. İbn Abbas'ın talebeleri Kur'an-ı Kerim'de karşılaştıkları bütün müşkülleri hocalarından sorup öğrenmişler, bu bilgilere kendi araştırmalarını da ilâve ederek tefsir ilmine dair ilk eserleri ortaya koymuşlardır. İbn Abbas'ın talebelerinden Atâ b. Ebû Rebâh, Tâvûs b. Keysân, Mücâhid b. Cebr, Saîd b. Cübeyr, İbn Ebû Muleyke, İkrime, Amr b. Dînâr ve Meymûn b. Mihrân gibi isimler tefsir ilminde temayüz etmişlerdir.

Medine'de sahâbeden Übey b. Kâ'b'ın rehberliğinde başlayan tefsir çalışmalarını da bu dönemde pek çok müfessirin yetişmesine imkân hazırlamıştır. Sahâbenin ekseriyeti bu şehirde bulunduğu için çok sayıda sahâbiden istifade etme şansına sahip olan Medine müfessirlerinin başında Ebû'l-Âliye er-Riyâhî, Muhammed b. Kâ'b el-Kurazî, Zeyd b. Eslem el-Adevî gibi kişiler gelmektedir.

Irak bölgesinde ilk tefsir çalışmaları Abdullah b. Mes'ûd ve talebeleri tarafından gerçekleştirilmiştir. Katâde b. Diâme, Mürre b. Şerâhîl, İsmâil b. Abdurrahman es-Süddî (Süddî-i Kebîr), Ebû Abdurrahman es-Sülemî onun en tanınmış talebeleridir. Atıyye el-Avfi ve Rebî' b. Enes el-Basrî de bu ilimde eserler yazmışlardır. Horasan bölgesinde Dahhâk b. Müzâhim ve Atâ b. Müslim el-Horasânî, Mısır'da Atâ b. Dînâr tefsir ilminin önde gelen isimleri arasında yer alır. Muhammed b. Cerîr et-Taberî ve Sa'lebî gibi daha sonraki dönemlerde yaşayan müfessirler Emevîler devrinde yazılan, ancak zamanla kaybolan tefsir kitaplarından önemli ölçüde istifade etmişlerdir. Günümüze ulaşan tefsir kaynaklarında yer alan malzemenin büyük bir bölümünün Emevîler devrinde yetişen müfessirlere ait olduğu veya onlar tarafından aktarıldığı görülmektedir.

b) Hadis. Hadis ilmi başlangıçta dinî konuların tamamını içine alıyordu. Esasen bu dönemde ilim denilince umumiyetle hadis rivayeti ve hadislerin ihtiva ettiği konulara dair bilgiler anlaşılma-
taydı. Bu durum I. (VII.) yüzyılın ikinci yarısına kadar devam etmiş, bu tarihten sonra dinî bilgiler giderek dallara ayrıl-

maya başlamıştır. Dinî ilimlerin müstakil dallar halinde teşekkülü Abbâsîler'in ilk dönemlerinde gerçekleşmiştir.

Hadis ilmi başlıca üç safha geçirmiştir. Birinci safha hadislerin yazılmasıdır. Ashap devriyle tâbiînin ilk zamanlarını içine alan bu dönemde hadisler "sahîfe" adı verilen küçük kitapçıklarda toplanmıştır. İkinci safha, çeşitli hadis sayfalarının bir araya getirildiği tedvîn merhalesidir. Bu dönem I. yüzyılın sonlarıyla II. yüzyılın başlarını içine alır. Hadis ilminin üçüncü safhası ise Emevîler'in son devrinde başlayıp Abbâsîler zamanında tamamlanan hadislerin tasnifi, yani konulara veya râvîlere göre düzenlenmesi safhasıdır.

Ashaptan bazılarının daha Resûlullah'ın sağlığında ondan izin alarak başlattıkları hadis yazma faaliyeti Emevîler zamanında yoğunluk kazanmıştır. Dönemin hadis âlimleri sayfalarında yer alan hadislerle hocalarından dinledikleri hadisleri kitaplarda toplamışlardır. Hadislerin tedvîninde büyük rolü olan Ömer b. Abdülazîz, hadis âlimlerinin vefatı sebebiyle ilmin uğrayacağı kaybı dikkate alarak valilere ve ülkedeki hadis âlimlerine mektuplar göndermiş ve Resûlullah'tan nakledilen hadislerin toplanmasını emretmiştir. Bu emri ilk olarak yerine getiren kişi hadis tarihinin büyük ismi, Hicaz ve Şam bölgesi âlimi Muhammed b. Şihâb ez-Zührî olmuştur (ö. 124/742). Çağdaşı olan diğer hadisçiler de onun yolunu takip etmişlerdir.

Hadiste isnad uygulaması Emevîler devri hadisçileri tarafından başlatılmıştır. Bu uygulamanın başlamasında, Hz. Osman'ın şehid edilmesinden sonra ortaya çıkan hadis uydurma faaliyetinin büyük rolü olmuştur. Âlimler sadece doğruluğuna inandıkları kişilerin naklettikleri hadislerle itibar etmişler ve bu hadisleri kimlerden aldıklarını da belirtmişlerdir.

Emevîler döneminde hadis kitâbeti ve tedvîni ile meşgul olan âlimlerden bazıları genç sahâbîler nesline mensuptur. Bunların başında, yazdıkları hadis sayfalarıyla tanınan Abdullah b. Amr b. Âs, Abdullah b. Abbas, Semüre b. Cündeb, Câbir b. Abdullah gibi isimler gelmektedir. Tâbiîn tabakasına mensup Hemmâm b. Münebbih'in, hadis tarihinin önemli vesikalarından olan ve günümüze kadar ilk şekliyle ulaşmış bulunan hadis sayfası dönemin hadis çalışmaları için önemli bir örnektir. Hemmâm'ın sayfası dışın-

da Emevîler döneminde yazılıp günümüze ulaşan başka hadis sayfaları da mevcuttur.

c) Fıkıh. Dört halife devri fıkıh ilminin gelişimi açısından hazırlayıcı, genç sahâbîlerle tâbiînin yaşadığı Emevîler devri ise ayrı bir ilim dalı halinde kurulmaya başladığı dönem olarak kabul edilir. Hz. Peygamber ve dört halife tarafından İslâm'ı tebliğ edip öğretmek, dinî problemleri çözmek, idarî, adlî ve malî teşkilâtlanmayı sağlamak gibi görevlerle muhtelif bölgelere gönderilen sahâbîlerle fetihler sonucu çeşitli şehirlere yerleşen fakih sahâbîler Kur'an ve Sünnet'e dayalı dinî bilginin ortaya konmasında, re'y ve icthad faaliyetlerinin gelişmesinde önemli rol üstlenmişlerdir. Tâbiîn nesli özellikle Küfe, Basra, Medine, Mekke, Dimaşk gibi belli merkezlerde sahâbîlerin etrafında geniş ilim halkaları oluşturmuş, onlardan aldıkları bilgileri sonraki nesillere geliştirerek aktarmışlardır. Ancak dört halife döneminde fıkıhın günlük yaşayış, sosyal hayat ve yönetimle yakın ilişki içinde olup pratik bir karakter arzettiği, Emevîler devrinde ise giderek ferdileştiği ve nazarî bir üslûp kazandığı görülür. Ömer b. Abdülazîz hariç Emevî halifelerinin dinî ve fikhî meselelere karşı ilgisiz tavırları fıkıhın ferdî gayretlerle ve hoca-talebe ilişkisi içinde ekollererek gelişmesine yol açmış, özellikle Medine'deki sahâbe ve tâbiîn neslinin sünnetin tesbitine, Kitap ve Sünnet'e dayalı fikhî hükümlerin tesisine yöneltmiştir. Onlar bu davranışlarıyla hem önceki nesillerden devralınan dinî bilgilerle geleneği korumayı ve ümmetin yeni meselelerini bu çerçevede çözmeyi, hem de yöneticilerin dinî esaslara aykırı tutum ve davranışlarına tepki göstermeyi amaçlamış oluyordular. Bazı Emevî yöneticilerinin tasvip edilmeyen tutumları, çeşitli dönemlerde baş gösteren fitne ve ayaklanmalar, yeni kültürlerle tanışmanın getirdiği fikrî tartışmalar ve gelişmeler fıkıhın sistematizasyonu ve ilgi alanlarını da yakından etkilemiştir. Bunun yanında fıkıhın ayrı bir ilim dalı halinde okutulup fakihlerce verilen fetvaların ilim meclislerinde tartışılması ve farklı görüşlerin ortaya çıkması da fıkıhın giderek gündelik hayattan uzaklaşıp nazarî-doktriner bir ilim haline gelmesinin başlıca sebepleri arasında yer alır.

Emevîler döneminde belli başlı şehirlerde faaliyet gösteren sahâbîler tâbiîn neslinden çok sayıda müctehid yetiştirdiler. Hocalarının ilmi metot, bilgi ve şah-

siyetleri kadar içinde bulundukları çevre ve kültürden de oldukça etkilenen tâbiîn fakihleri her bölgede ayrı bir ilmi gelenek ve muhit kurmuşlardır. Bunlar arasında, "Hicaz ekolü" ve "Irak ekolü" şeklinde adlandırılan iki grup (Emevîler'in sonu ile Abbâsîler devrinin başlangıcında bu iki ekol **ehl-i hadis*** ve **ehl-i re'y*** adlarıyla anılmaya başlayacaktır) bu dönemi simgeleyen bir özellik gösterir. Merkezi Medine olan Hicaz fıkıh ekolü veya diğer adıyla Medine ekolü Hz. Ömer, Hz. Âişe, Zeyd b. Sâbit, Abdullah b. Abbas gibi sahâbîlerden intikal eden zengin bir fikhî mirasa sahip olup önderliğini Saîd b. Müseyyeb yapmaktaydı. "Medineli yedi fakih" olarak anılan Urve b. Zübeyr, Kâsım b. Muhammed, Hârice b. Zeyd, Ebû Bekir b. Abdurrahman, Süleyman b. Yesâr, Ubeydullah b. Abdurrahman b. Utbe ve bu neslin öğrencileri durumundaki Zührî, Nâfi', Ebû Bekir b. Hazm, Rebîa b. Ebû Abdurrahman gibi âlimler bu ekolün önemli isimleri arasında yer alır. Irak fıkıh ekolünün merkezi ise Küfe'dir. İlk hocası sahâbeden Abdullah b. Mes'ûd olan ve Hz. Ömer, Hz. Ali, Muâz b. Cebel, Ebû Mûsâ el-Eş'arî gibi sahâbîlerin fikhini bu kanalla tevarüs eden bu ekolün temsilcisi İbrâhim en-Nehaî'dir. Alkame b. Kays, Mesrûk b. Ecda', Esved b. Yezîd, Kâdî Şüreyh, Şa'bî gibi fakihler bu ekolün önemli isimlerindendir. Her iki ekol arasında hadisi delil olarak alma ve re'ye başvurma konusunda bazı prensip ve metot farkları bulunmakla birlikte asıl fark daha çok ortam, kültür ve üstattan doğmaktadır. Her iki grup da Kitap, Sünnet ve sahâbe icmâna dayanmakla birlikte Hicazlılar Medine'de yaşanan İslâm'a ayrı bir değer verirdi. Bulundukları ortam icabı hadis malzemeleri de zengindi. Kur'an ve hadise dayanan meseleler dışında kalan konularda fetva vermekten kaçınır, zaruret olmadıkça re'y ve icthad yoluyla hüküm vermek istemezlerdi. Yaşadıkları ortamın özellikleri, aynı kültüre sahip halkın sade bir hayat sürmesi sebebiyle çok az problemle karşılaşmaları onların işini büyük ölçüde kolaylaştırıyordu. Iraklılar ise âyete, hadise ve sahâbe icmâna öncelik vermekle birlikte hakkında nas bulamadıkları konularda re'y ile fetva vermekten çekinmezler, hadisleri kabul veya reddederken de içinde bulundukları şartlar gereği daha titiz ve şüpheci davranırlardı. Re'y taraftarı fikhîçilerin özellikle Irak bölgesinde yetişmiş olmasının önemli sebepleri var-

dır. Bu bölgede fikhî çalışmaların Hz. Ömer'in Küfe'ye gönderdiği Abdullah b. Mes'ûd tarafından başlatılması, hadis uydurma hareketine iştirak eden çeşitli fırkaların orada ortaya çıkması yüzünden hadisleri kabul hususunda ihtiyatlı davranma ihtiyacı, farklı kültürlerle mensup insanların bir arada yaşaması ve hadis külliyyatının Irak bölgesinde henüz yeterince yayılmamış olması bu sebeplerin başında gelmektedir. Bununla birlikte Irak bölgesindeki fakihler arasında hadis, Hicaz bölgesi fakihleri arasında da re'y taraftarı olanlar mevcuttu. Öte yandan Medine ve Küfe gibi merkezler dışında Mekke'de Mücâhid, Atâ b. Ebû Rebâh; Basra'da Hasan-ı Basrî, Muhammed b. Sîrîn, Katâde; Dimaşk'ta Ömer b. Abdülazîz, Mekhûl; Yemen'de Tâvûs b. Keysân; Mısır'da Yezîd b. Ebû Habîb gibi şahıslar bu dönemin önemli fakihleri arasında sayılabilir.

Hadisler fıkıhtan önce yazılı kaynaklarda toplanmış, ancak bunların belli sistemlere göre tasnifi fikhin tasnifinden sonra gerçekleştirilmiştir. Konulara göre ilk fikhî kitaplarının Emevîler döneminde yazıldığı bilinmekte olup bunlardan çok azı günümüze ulaşabilmiştir. Nitekim kaynaklarda Zeyd b. Sâbit'in ferâiz ve diyetle ilgili eserinden, Medineli yedi fakihinin fikhının toplandığı kitaplardan, Kâdî Şüreyh'in fıkıhla ilgili eserinden, Zührî'nin üç ciltlik, Hasan-ı Basrî'nin yedi ciltlik fetva kitaplarından ve tâbiînden yirmiye yakın fakihinin eserinden söz edilir ve bunların bazılarının alıntılar yapılır. Günümüze kadar ulaşanlar arasında Süleym b. Kays el-Hilâlî'nin fıkıh kitabı, Katâde b. Diâme ve Zeyd b. Ali'nin hacca usul ve âdâbıyla ilgili eserleri, yine Zeyd b. Ali'nin *el-Mecmû'* adlı eseri sayılabilir. Bütün bu eserler, fıkıhta tedvînin Emevîler devrinde başladığını gösterdiği gibi sonraki dönemlerde yazılan eserlere kaynaklık etmeleri bakımından da hayli önem taşırlar.

d) Kelâm. Emevîler devri, kelâm tarihi açısından itikadî konularda tartışmaların başladığı ve kelâm ilminin temellerinin atıldığı bir devir olarak kabul edilir. Bu bir asırlık dönem içinde şahıslar etrafında bazı gruplaşmalar meydana gelmişse de büyük itikadî ekoller henüz teşekkül etmemiştir. Bu sebeple Emevîler devri kelâm ilminin hazırlayıcı safhası olarak değerlendirilebilir. İtikadî tartışmalar ashâb-ı kirâmın son yıllarından itibaren başlamışsa da "kelâm" ve "mütekellimîn" gibi tabirlerin Abbâsî Hali-

fesi Hârûnürreşîd zamanında (786-809) yaygınlaştığı anlaşılmaktadır. Bu ifadelerin kullanıldığı elde mevcut en eski kaynaklar Câhiz'in (ö. 255/869) eserleridir.

Hz. Osman'ın şehid edilmesiyle başlayan ve Sıffin Savaşı'ndan sonra hakem tayini meselesiyle devam eden siyasî olayların müslümanlar arasında devlet başkanlığı (hilâfet) konusunun itikadî yönünü gündeme getirmesi, öte yandan kader, irade, kebir, iman ve küfür kavramlarıyla ilgili tartışmaların ortaya çıkması, kelâmın doğuşuna tesir eden ilk grupların oluşmasına zemin hazırlamıştır. Şîa, Havâric, Kaderiyye, Cebriyye ve Mürchie olarak adlandırılan bu fırkalar daha sonra kendi aralarında çeşitli kollara ayrılmışlardır. Emevîler döneminde kader konusunu gündeme getirerek insan hürriyetini savunan ilk kişilerin Ma'bed el-Cühenî ile Gaylân ed-Dimaşkî, cebir görüşünü destekleyenlerin Ca'd b. Dirhem ile Cehm b. Safvân olduğu, ilk itizâl hareketini de Vâsıl b. Atâ ile Amr b. Ubeyd'in başlattığı kabul edilir. Dönemin itikadî görüşleriyle merkezî bir konumda yer alan iki önemli şahsiyeti Hasan-ı Basrî ile Ebû Hanîfe'dir.

Bu gelişmeler, bazı araştırmacıların kelâm ilminin yegâne kaynağı olarak ileri sürdükleri yabancı kültür kaynaklarıyla temas olayından çok önce başlamıştır. İslâm coğrafyasının hızla genişlemesi sonucu diğer din ve medeniyetlerle münasebetlerin artması, iç tartışmaların yanında İslâm inancının korunması ve doğru olarak takdim edilmesi problemini de doğurmuştur. Özellikle İran ve Hint menseli düalist düşüncelerle Emevîler döneminde başlayan ve iki asır kadar süren fikrî mücadele zarureti, tartışmaya dayalı bir kelâm ilminin kurulmasında diğer önemli bir etken olmuştur.

Emevîler devrinde Hâlid b. Yezîd b. Muâviye gibi kişilerin özel merakıyla felsefî ilimlere karşı bir ilgi doğmuşsa da bu alanda yoğun bir çalışmadan bahsetmek için Abbâsîler dönemini beklemek gerekir. Emevî döneminden günümüze kadar ulaşan kelâm literatürü arasında Hasan-ı Basrî'nin *Risâle fi'l-kader*'i ile Vâsıl b. Atâ'nın *Huṭbetü Vâsıl b. 'Atâ* adlı risâlesi sayılabilir.

3. Diğer İlimler. a) Tarih. İslâm tarihçiliği Hz. Peygamber'in hayatı, tebliğ mücadelesi ve savaşlarını konu alan siyer ve megâzî çalışmalarıyla başlamıştır. Bu ilme dair çalışmaların başlangıcını konuyla ilgili hadislerin bir araya toplanması teşkil etmektedir. Hz. Peygamber'in ve-

fatından sonra onun hayatına dair bilgileri toplamayı kendilerine bir görev bilen bazı sahâbîler bunları sayfalara kaydediyorlardı. 38'de (658-59) doğan ve 93 (711-12) yılında vefat eden Hz. Ali'nin torunu Ali b. Hüseyin'in, "Biz Kur'an'dan bir sûreyi öğrendiğimiz gibi Hz. Peygamber'in megâzisini de öğrenirdik" (İbn Kesîr, III, 242) demesinden, bu dönemde Hz. Ali evlâdının siyer konusuna büyük önem verdiği anlaşılmaktadır. Hz. Peygamber'in amcazadesi Abdullah b. Abbas'ın (ö. 68/688) Resûlullah'ın nesebine ve siyerine dair bilgileri de yazdığı, ayrıca derslerinin bir kısmını megâzî öğretmeye tahsis ettiği rivayet edilir. Diğer taraftan Abdullah b. Amr b. Âs'ın (ö. 65/685) meşhur *eş-Şahîfetü's-şâdıkâ*'sının bir kısmında Hz. Peygamber'in siyer ve megâzisine dair bazı hadislerin yer aldığı bilinmektedir. Yine sahâbî Berâ b. Âzîb'in (ö. 74/693) siyere dair çeşitli konuları içine alan rivayetlerinin (Buhârî bu rivayetlerin çoğunu eserine almıştır) yazılı metin halinde olması kuvvetle muhtemeldir. Ensardan Sa'd b. Ubâde'nin torunu Şürahbil b. Saîd (ö. 123/740) ailesinin yolundan giderek megâzî sahasında eser vermiştir. Bu alandaki çalışmalar, Emevîler devrinde büyük bir yoğunluk kazandı. Tâbiîn tabakasından olan zamanın âlimleri siyer ve megâzî ilmini öğrenme uğrunda büyük gayret gösterdiler. Bir kısmı çalışmalarının büyük bölümünü bu alana ayırarak tedvîn faaliyetine başladılar. Bu dönemde yazılan ilk siyer sayfaları günümüze ulaşmamıştır. Ancak bugüne intikal eden ilk eserlerin müellifleri bu sayfaları kaynak olarak kullanmışlardır. Çalışmalarıyla siyer ve megâzî ilminin temellerini atan ve bu ilmin ana malzemesini hazırlayanlardan biri de Hz. Osman'ın oğlu Ebân'dır (ö. 105/723). Megâziye dair hadisleri bir araya toplayan Ebân'ın megâzî hakkında bir eseri bulunduğu bilinmektedir (Zübeyr b. Bekkâr, *Aḥbârü'l-muvaffakiyyât*, s. 331-333). Hz. Peygamber'in hayatı ve savaşları konusundaki kitapları daha sonraki âlimler için önemli kaynak olan bir diğer âlim de Urve b. Zübeyr'dir (ö. 94/712). Aynı zamanda şair olan ve Arap şiirini, fıkıh, hadis ve sünneti çok iyi bilen Urve megâzî ve tarih ilminin ilkelerini tesbitte öncülük yapmıştır. Urve Emevî halifelerinin, emirlerinin ve diğer âlimlerin megâzî konusunda başvurdukları bir otorite idi. Kendisine sorulan soruları yazılı veya sözlü olarak cevaplandırması megâzî sahasında onu eser vermeye

teşvik etmiştir. Urve yalnız megâzî üzerinde değil râşid halifeler dönemine ait tarihî olaylarla da meşgul olmuştur. Halife Abdülmelik b. Mervân, Hz. Peygamber'in gazvelerine dair çeşitli konuları yazılı olarak Urve'den sorar, o da kendisine yazılı olarak cevap verirdi. Taberî, Urve'nin Abdülmelik'e verdiği cevapları kaydetmiştir. Bu sahanın diğer büyük bir ismi Vehb b. Münebbih'in megâziye dair yazmış olduğu eserin bir bölümü zamanımıza ulaşmıştır. Emevîler devri siyer ve megâzî âlimlerinin belki de en büyüğü meşhur hadis âlimi Zührî'dir. Onun da bu alanda kitaplar yazdığı bilinmektedir. Siyer ve megâzî sahasının en tanınmış âlimlerinden olan İbn İshak, İbn Sa'd ve Vâkıdî gibi eserleri bugüne ulaşan şahsiyetlerin kendilerinden çokça rivayette bulundukları Abdullah b. Ebû Bekir b. Hazm, Şa'bî ve Âsım b. Ömer b. Katâde Emevîler devrinin önde gelen siyer âlimleridir. Emevî Halifesi Ömer b. Abdülazîz Dimaşk'a davet ettiği Âsım b. Ömer b. Katâde'ye, kendisinden önceki Mervânî kolundan gelen bazı Emevî halifelerinin Hz. Peygamber'in megâzisi ve ashabının menâkıbı ile meşgul olmaksızın hoşlanmadıklarını söyledikten sonra Dimaşk Camii'nde halka megâzî anlatmasını ve öğretmesini emretmiştir.

Emevîler döneminde tarihçilerin meşgul olduğu alanlardan biri de Câhiliye dönemi tarihidir. Bu konuda çalışanların başında, eserleri günümüze ulaşan Ubeyd b. Şerriyye el-Cürhûmî ve Dağfel b. Hanzale ile kitapları kaybolan Ziyâd b. Ebîh ve Suhâr b. Abbas gelmektedir. Hz. Ömer tarafından divanı hazırlamakla görevlendirilen Akıl b. Ebû Tâlib, Cübeyr b. Mut'im ve Mahreme b. Nevfel üçlüsü de zamanın büyük nesep bilgileri arasında yer alır.

Aynı dönemde umumi tarihle meşgul olarak dünyanın yaratılışı, geçmiş peygamberler ve milletlerin tarihine dair eserler kaleme alan tarihçiler de yetişmiştir. Vehb b. Münebbih gibi çoğu Ehl-i kitaba mensupken ihtidâ etmiş olan bu kişiler Kur'an-ı Kerim'de yer alan eski devirlere dair muhtasar bilgileri, yahudi-hristiyan kültürüne ait geniş malzeme birikimiyle açıklamış ve genişletmişlerdir.

Bu devirde Emevî tarihçilerinin Emevîler zamanında cereyan eden savaşlar ve diğer siyasî olaylarla ilgili kitap telifine başladıkları da görülmektedir. Câbir el-Cu'fî, Avâne b. Hakem ve Ebû Mihnef bu sahanın en meşhur simalarıdır.

Başta büyük fakih Yezîd b. Ebû Habîb olmak üzere Mısır tarihçilerinin başlattığı mahallî tarih araştırmalarının ilk yazılı örnekleri Emevîler zamanına aittir. Yezîd'in ve yine Mısır'da yetişen Ebû Kabîl Hay b. Hânî'nin Mısır tarihiyle ilgili risâleleri, daha sonraki dönemlerde yaşayan ve eserleri zamanımıza ulaşan Mısır tarihçilerinin başlıca kaynakları arasında yer almıştır.

b) Ulûmü'l-evâil. Felsefe başta olmak üzere astronomi, matematik, tıp ve kimya gibi ilimlere ait eserlerin Arapça'ya çevrilmesi ve böylece yabancı ilim ve kültür ürünlerinin İslâm toplumu içinde yayılmaya başlaması da yine bu döneme rastlar. Tercüme hareketini ilk başlatan Emevî hânedanından Hâlid b. Yezîd olduğu ve ilk tercümelemlerin de astronomi, kimya (simya) ve tıp alanlarına ait bulunduğu bilinmektedir. Hâlid, Mervân b. Hakem tarafından veliahtlıktan uzaklaştırıldıktan sonra kendisini kimya araştırmalarına vermiş, tıp ve astronomi alanında bazı kitapların tercümesini sağlamıştır. Zengin bir kütüphaneye sahip olduğu söylenen Hâlid'in Mısır'da yaşayan bazı bilgileri getirterek tercüme işini onlara yaptırdığı, ayrıca kendisinin de kimya ile ilgili bazı risâleler yazdığı rivayet edilmektedir. Emevî halifelerinin başşehir Dimaşk'ta bir de rasathâne inşa ettirdikleri tesbit edilmiştir (Yûsuf el-Uş, s. 348). Tıp ilmine dair eserlerin tercüme edilmesinde halifeler özel bir dikkat göstermişler, devrin meşhur doktorları halifelerin ve diğer devlet ricâlinin özel doktorları olarak görev yapmışlardır. Hemen hepsi gayri müslim olan bu tabipler tıp sahasında bazı eserleri Arapça'ya çevirmiş ve bazı risâleler telif etmişlerdir. Mâserceveyh el-Basrî ile İskenderiye okulu âlimlerinden Abdülmelik b. Ebcer el-Kinânî Emevîler dönemi tabiplerinin en meşhurlarıdır. Diğer taraftan Halife Velîd b. Abdülmelik 88 (707) yılında cüzamlılar için bir hastahane inşa ettirmiş, körlere ve felçlilere yardımcı olmak üzere elemanlar görevlendirmiştir. İslâm tıp tarihi için büyük önem taşıyan bu faaliyet İslâm dininin insana, özellikle insan hayatına verdiği değeri göstermesi bakımından da önemlidir.

E) İctimaî ve İktisadî Hayat. Emevîler zamanında İslâm toplumu müslümanlar, zimmîler ve köleler olmak üzere başlıca üç tabakadan meydana geliyor, çoğunluğu teşkil eden müslümanlar da İslâmiyet'in ilk unsuru olan fâtihi Araplar'la fetihlerden sonra İslâm'a giren ve "me-

vâlî" denilen Arap dışı unsurlara ayrılmıyordu. Emevî tarihinin sonuna kadar siyasî, askerî ve idarî otoriteyi ellerinde tutanlar daima Araplar olmuştur. Hulefâ-yi Râşidin döneminden başlayarak süregelen fetihler sırasında genellikle ele geçirilen bölgelerde kurulup kısa sürede canlı merkezler haline gelen yeni şehirlere iskân edilen Araplar genellikle, Mudâril ve Yemenîler adıyla anılan iki büyük kola mensupturlar. Bölgesel olarak yoğunlukları değişen ve zaman zaman aynı ordularda omuz omuza savaşan bu iki grup belli merkezlerde bir arada yaşıyor, fakat siyasî, kabilevî veya mahallî sebeplerle sürekli bir mücadele içinde bulunuyordu. Bunların yanı sıra Hâricî ve Şîî isyanlarında olduğu gibi İslâmî ilkeleri anlama hususundaki ihtilâflar da iç çatışmaları körüklüyordu. Özellikle Irak ile Horasan kabile ve mezhep mücadelelerinin arenası haline gelmişti; Endülüs dahi kabile rekabetinden ve iç mücadeleden kendini kurtaramamıştı. Bazı isyan hareketlerine Arap kabilelerinin yanında mevâlî de iştirak ediyordu. Müslüman Araplar'ın Emevîler içindeki toplam nüfusu hakkında yeterli bilgi yoktur; ancak bugüne, çeşitli bölgelerde askerî divandan maaş alanların sayısı ile ilgili bazı rakamlar ulaşmıştır. Muâviye zamanında Mısır'da 40.000 (Hasan İbrâhim, II, 251), Mervân b. Hakem zamanında Humus'ta 20.000 ve Velîd b. Abdülmelik zamanında Dimaşk ve civarındaki ordugâhlarda 45.000 kişinin divanda kayıtlı bulunduğu belirtilmektedir (Hitti, II, 364). Diğer taraftan VIII. yüzyılın başlarında Suriye ve Filistin'e yerleşen Arap nüfusun toplam 250.000 olduğu söylenmektedir (Mantran, s. 116).

İlk İslâmî fetihlerin ardından kendi istekleriyle müslüman olan ve çoğunluğunu İranlılar'la Türk ve Berberîler'in teşkil ettiği gruplar daha çok önceden yaşadıkları kendilerine ait bölgelerde yoğunluk arz ediyorlardı. Bunlar esas itibarıyla iki ayrı gruptan meydana gelmişlerdi. Emevîler zamanında sayısı çok azalan birinci grup, savaşlar sırasında esir alınmış ve efendileri tarafından serbest bırakıldıktan sonra onların mevâlâları statüsüne girmiş âzâtlıydı. Çoğunlukta bulunan ikinci grup ise Arap kabilelerinin himayesine girmiş yabancı kökenli müslüman topluluklardan oluşuyordu. Çünkü aslen Arap olmayan kabilelerin, ne sebebü büyük önem verilen sosyal yapıda iyi bir yer edinebilmek için Arap kabilelerinden herhangi biriyle sözleşme ya-

parak ona bağlanıp himayesine girmesi, yani o kabilenin mevlâsı (mevlâ'l-ahd) olması gerekiyordu. Asıl mevlâî sınıfını teşkil eden bu grup eskiden beri hür olduğu ve sonraları böyle bir anlaşmaya duyulan ihtiyaç da ortadan kalktığı için mevlâî kavramının kapsamı genişletilmiş ve aslen Arap olmayan müslümanların tamamını içine almıştır. Başlangıçta sayıları az olan mevlâî İslâm'ın yayılmasıyla birlikte toplumun önemli bir kesimi haline gelmiştir. Daha Emevîler'in kuruluş yıllarında henüz Muâviye hayatında iken Kûfe şehrinde 20.000 mevlâî'nin yaşadığı bildirilmektedir (Dîneverî, s. 288).

Fethedilen topraklardaki insanlardan kendi arzularıyla İslâmiyet'i kabul edenler hukuken Arap müslümanlar gibi bütün haklara sahip oluyorlardı; çünkü İslâm dini ırklar arasında hiçbir fark gözetmiyordu. Ancak Emevîler zamanında mevlâînin bazı haklardan Araplar kadar faydalanmadığı görülmektedir. Emevîler'in ırkçılık yaptıklarına ve Arap olmayan müslümanları tahkir ettiklerine dair çeşitli rivayetler vardır. Bununla beraber Emevîler'in mevlâîye karşı bu yaklaşımını, devletin resmî politikası olmaktan ziyade hâkim sınıf ile diğer güç odakları arasındaki rekabetin bir yansıması şeklinde değerlendirmek de mümkündür. Nitekim mevlâî tarafından Emevîler daima Arap hâkimiyetinin mümessili olarak kabul edilmiştir. Haccâc'ın yaptığı gibi onlara karşı yürütülen şiddet politikası ve ırkî faktörler aradaki rekabeti etkilemiş (Necde Hammâs, *eş-Şâm fî şadri'l-İslâm*, s. 123), sonuçta bu rekabet mevlâî gruplarının Emevîler'i devirmek için girişilen bazı isyanları desteklemelerine yol açmıştır.

Emevî idarecileri resmî işlerde özellikle divanlarda mevlâîye önemli görevler vermişlerdir. Abdülmelik b. Mervân'ın Dîvânü'r-resâil, Dîvânü'l-cünd ve Dîvânü'l-harâc'da mevlâîden bazı kimseleri görevlendirdiği, daha sonraki halifeler arasında da aynı yolu takip edenlerin olduğu bilinmektedir. Yine vilâyetlerin idaresinde ve vergi işlerinde onlardan önemli ölçüde faydalanılmış, hatta ordudaki mevlâî askerinin sayısı gittikçe arttığı için yaygın olmasa da bazı birliklerin başına kendi aralarından kumandanlar tayin edilmiştir. Mevlâî sınıfı bilhassa ilmi alanlarda kendini göstermiş ve dönemin büyük âlimlerinden pek çoğu onların içinden yetişmiştir. Mevlâî çeşitli meslek alanlarında da ileri çıkmıştır ki bunun sebebi,

fâtih-muharip sınıf kimliğini önemli ölçüde koruyan Araplar'ın ilim konularını ve diğer savaş dışı alanları onlara bırakmış olmasıdır.

Mevâlî Emevîler'e karşı girişilen isyanlardaki tutumuyla önem kazanmıştır. Bu gruba mensup olan kitleler Şîî baş kaldırmaları ve Abbâsî ihtilâl hareketi gibi birçok ayaklanmaya büyük destek vermişlerdir. Ancak verilen desteği sadece ırk faktörüne bağlamak doğru değildir; mezhep ihtilâfları, bölgesel farklılıklar ve çeşitli sosyal sıkıntılar da buna tesir etmiştir. Ayrıca bu ayaklanmalardan herhangi birini her yönüyle bir mevlâî isyanı olarak görmek de mümkün değildir.

Sosyal tabakaların ikincisini teşkil eden zimmîler (ehlü'z-zimme), İslâm devletinin gayri müslim tebaası olan hristiyan ve yahudilerdir; küçük azınlıklar şeklinde kalan Sâbiiler ve Mecûsiler de onlara dahil edilmiştir. Zimmîler önceden olduğu gibi İslâm devletinin kendilerine sağladığı himaye karşılığında cizye ödüyor, kişi başına ve sadece askerlik yapabilecek erkeklerden alınan bu vergi mukabilinde askerlik vazifesinden muaf tutuldukları gibi canlarının, mallarının ve dinlerinin korunması hakkını da kazanıyorlardı. Bu sayede onların ibadethânelerine dokunulmuyor, din değiştirerek müslüman olmaları hususunda da kendilerine herhangi bir baskı yapılmıyordu. Müslümanları ilgilendiren durumlar hariç medenî hukuk ve ceza hukuku davaları kendilerine bırakılıyor, dinî liderlerince yönetilmelerine izin veriliyordu. İslâm devletinin gayri müslim vatandaşlarına tanıdığı bu statü, fetihler sırasında Ya'kûbî ve Nastûrî hristiyanlarının Bizans'a karşı müslümanları desteklemesinin önemli bir sebebi olmuştur. Emevîler döneminde geniş bir müsamahadan faydalanan zimmîler, Ömer b. Abdülazîz'in halifelik süresi hariç sarayda dahi istihdam edilmişlerdir ve ilk önce devletin kurucusu Muâviye tarafından hristiyan maliyecilerle hâkimlere görev verilmiştir. Günlük hayatta müslümanlarla iç içe yaşayan gayri müslimler onlarla aynı mahallelerde oturabilirlerdi. Hristiyan şair Ahtal'ın ipek elbiseler içinde ve boynunda altından bir haç olduğu halde mescide girip şiir okuduğu bilinmektedir. Dolayısıyla zimmîler Emevîler döneminde sakin bir hayat yaşamış ve gayri müslim olmaları yüzünden kayda değer bir baskıya mâruz kalmamışlardır; sonuçta da bu dönemde büyük bir kısmı müslüman olmuştur.

Sosyal tabakaların sonuncusunu köleler teşkil ediyordu. Kölelik hukukunu ıslah eden İslâmiyet aynı zamanda bu sınıfın kaynaklarını savaş esirleriyle sınırlandırmıştır. İlk İslâm fetihleri sırasında savaşa sahne olan şehir ve kalelerdeki halk ile muharip esirlerden hayatta bırakılanlar köle veya genellikle cizye ve haraç vergilerini ödeyen hür tebaa statüsünde sayılmışlardır. Hz. Ömer Irak, Suriye ve Mısır halkını ikinci statüye koyup onları hür kabul etmiştir (Belâzûrî, *Fütûh*, s. 627); Emevîler de Bizans, Türk ve Berberî savaşlarında aynı uygulamayı yapmışlardır. Ancak İslâmiyet köleleri serbest bırakmayı kuvvetle teşvik etmiş ve bunu bazı önemli günahların kefareti olarak tövbe kapısı ve sevap kazanma yolu haline getirmiştir. İslâm tarihinde kölelerden çok âzatlılardan bahsedilmesi de bu durumu göstermektedir.

Emevîler zamanında fetihler sonucu özellikle toplumun belirli kesimlerinde sağlanan zenginlik ve bollukla birlikte bu çevrelerde lüks ve konfor yayıldı. Hayat standardı ve başta yiyecek içecek maddeleri olmak üzere tüketim malzemelerinin kalitesi yükseldi. Daha sağlam ve yüksek binalar yapıp kıymetli eşya ile donatıldı. Halifeler ve devlet ricâli ise muhteşem saray ve kasırlarda oturuyordu.

Araplar'ın Rum, Fars, Türk ve Berberîler gibi farklı din ve ırklara mensup insanlarla karışması sosyal hayata tesir etmiştir. Siyasî açıdan liderliğini kaybeden ve Şam'a bağlı bir vilâyet haline gelen Medine ve komşu şehir Mekke'de olduğu gibi birçok yerde zengin ve işsiz gençler boş vakitlerini hoş geçirmek için müsikiye rağbet gösterdiler. Müsikişinas Fars ve Rum asıllı köleler veya mevlâî de bu hususta onları yönlendirdi ve aralarından önemli bestekârlar çıktı. Protokoller bakımından Bizans sarayından etkilenen Emevî sarayı bazı halifeler zamanında müzikli eğlence merkezi halini aldı; özellikle II. Yezîd ve kendisi gibi kötü ahlâkıyla meşhur olan oğlu II. Velîd müziğe ve şarkıcılara son derece düşkünlü. Sarayın dış çevresinde de avcılık ve at yarışları büyük itibar görüyordu. Av meraklısı halifelerin başında gelen I. Yezîd tazılarına altın tasma ve ziller takırmıştı. Hişâm başta olmak üzere halifelerden bazıları at yarışlarıyla ilgileniyorlardı ve at yetiştirmek için büyük haralar yaptırmışlardı.

Dinî bayramlara büyük önem verilirdi. Cuma ve bayram namazlarına beyaz elbise ve çeşitli mücevherlerle süslenmiş

beyaz sarık giyerek katılan halifeler biz-zat imamlık yaparlar ve minbere elle-rinde halifelik alâmeti sayılan mühür ve asâ olduğu halde çıkarlardı.

Kılık kıyafet halkın maddî gücü, sos-yal durumu, yaşadığı coğrafya ve iklim şartlarına göre değişirdi. Emevîler ge-nellikle beyaz rengi tercih etmekle be-raber çok desenli pamuk, saf ipek ve "haz" denilen ipekli kumaşlar da giymiş-lerdir. Başlarına giydikleri kısa külah (ka-lensüve) üzerine umumiyetle sarık sa-rar, uçlarını yana bırakırlardı. Yüksek ta-baka, iç çamasını yerini tutan izâr üzeri-ne sırasıyla gömlek, cübbe ve bürde (kaf-tan) giyerdi. Şalvar (sirval) genellikle ka-dınlar tarafından giyilirken sonradan er-kekler arasında da yayılmıştır. Av ve bi-nicilik esnasında önceleri sadece gemi-ciler tarafından giyilen "tübban" denilen iç donu giyilirdi. Omuzlara poşuya ben-zer bir pelerin (taylasan, ridâ, bürde) alı-nırdı. Ayaklara rahatlığı açısından umu-miyetle bağcıklı sandal giyilmekle be-ra-ber mest ve üzerine giyilen tozluk veya bot da yaygındı.

Bedevîler klasik Arap elbisesi izâr ve kamîs üzerine topuğa kadar inen bir kaf-tan giyer, onun üzerine de abâ alırlardı. Kadınların gömleği topuklarına kadar uzanır, renk, desen ve kumaş olarak er-keklerinkinden ayrılmıyordu. Hanımlar soka-ğa çıktıklarında bütün bedenlerini örten geniş bir car giyerlerdi. "Bornos" deni-len başlıklı mantolar da hanımlar tara-fından giyilirdi. Yemen, Küfe ve İsken-deriye'de imal edilen nakışlı alaca ku-maşlar çok meşhurdur ve özellikle Süley-man b. Abdülmelik zamanında halkın çoğu bunları kullanıyordu. Emevî halife-leri Ömer b. Abdülazîz gibi bir ikisi ha-rîç pahalı ve süslü elbiseler giyerlerdi. Evlerinde rahat elbiseyle oturan seçkin-ler sultanları ziyaretlerinde "mitray" de-nilen nakışlı palto giyerlerdi. Tâvûs b. Keysân'ın pars kürklerinin satışını hoş görmemesi (İbn Ebû Şeybe, V, 14), Şa'bî'nin kürk giymeyi câiz sayması ve aslan postu üzerinde kadılık yapması gibi ri-wayetler (İbn Sa'd, VI, 253-254; VII, 10) bu dönemde kürk kullanımının da yaygın olduğuna işaret sayılabilir.

Emevîler zamanında devletin başlıca gelir kaynakları fey, humus ve zekât de-nilen vergilerdi. Emevîler vergilerin top-lanmasında genellikle Hz. Ömer zama-nında konulan kaideleri uygulamışlar-dır. Ancak bunların miktarı, toplanması ve harcanma yerleri hususunda birtakım değişiklikler yaptıkları ve bazı ilâve ver-

giler koydukları bilinmektedir. Beytül-mâlin en önemli fonunu teşkil eden fey gayri müslim tebaadan kişi başına alı-nan cizye, savaş yoluyla ele geçirildikten sonra eski sahiplerinin elinde bırakılan topraklardan tahakkuk ettirilen haraç, barış yoluyla kazanılan topraklara ko-nulan vergi, müslüman ve gayri müslim tüccarların mallarından farklı oranlarda alınan uşûr vergilerinden meydana geli-yordu.

Bulûğ çağına ulaşmış gayri müslim er-kekler üzerine konulan cizye Hulefâ-yi Râşidîn döneminde aynı veya nakdî ola-rak alınıyor, bu vergi belde halkına top-tan konulabildiği gibi bunların müslü-manlara yaptıkları yardımlar karşılığın-da da kaldırılabiliyordu. Emevî halifele-rinden bazılarının bu konuya yeni dü-zenlemeler getirerek önceden kararlaştırılan cizye miktarını artırma yoluna gittikleri görülmektedir. Meselâ Cezîre bölgesinde toplanan cizyeyi az bulan Ab-dülmelik mükelleflerin yeniden sayımını yaptırıp kazanç ve harcamalarını hesap ettirdikten sonra her birinin üzerine 4'er dinar daha koymuştur (Ebû Yûsuf, s. 49). Diğer taraftan cizye mükellefi zimmîler müslüman oldukları takdirde bu vergiyi ödemekten kurtuluyorlardı. Daha son-ra ki yıllarda zimmî statüsünde bulunan hristiyan, yahudi, Mecûsî, Sâbiî ve Sâ-mirîler arasında İslâm'ın yayılışı son de-rece hızlanmış ve bunların büyük kısmı ihtidâ etmişti. Bu durum hazine gelir-lelerinde önemli bir azalmaya yol açınca Emevî halifeleri, müslüman olan ve me-vâlî sınıfına geçen bu tebaadan cizye al-maya devam etmişlerdir. Bu uygulama, ilâve vergilere ve haksızlıklara son veren Ömer b. Abdülazîz döneminde durdu-rulmuşsa da ondan sonra yeniden baş-latılmıştır.

Müslümanlar tarafından fethedilme-sinin ardından ümmetin ortak malı sa-yılarak eski sahiplerinin elinde bırakılan araziler üzerine Hz. Ömer zamanında konulan haraç vergisi Emevîler devrin-de de devletin en önemli gelir kaynağı-nı oluşturmuştur. Ya'kûbî'ye göre Filis-tin, Ürdün, Dimaşk, Humus, Kinnesrîn, Avâsım, Cezîre, Diyarımudar ve Diyarî-rebîa merkezlerini içine alan Şam ver-gi bölgesinden toplanan haracın mikta-rı 1.430.000 dinara ulaşıyordu (*Târîh*, II, 233). Bu bölgeden elde edilen gelirin za-manla azaldığı görülmektedir; bunun se-bebi, haracı arazilerin bir bölümünün ze-kâta tâbi öşrî araziye dönüştürülmesi ve ziraatın ihmali olsa gerektir. Bu bölge-

den toplanan cizye gibi haracı da az bu-lan Abdülmelik miktarları yeniden be-lirlenmiştir. Ubeydullah b. Ziyâd'ın valili-ği sırasında 135 milyon dirhem olan Se-vâd bölgesinin yıllık haraç tutarı Eme-vîler'in son zamanlarında 100 milyon ci-varına inmiştir. Aynı şekilde Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh'in valiliği döneminde 14 milyon dinara ulaşan Mısır haracı Eme-vîler zamanında sürekli bir düşüş gös-termiş ve Süleyman devrinde 12 milyo-na inen bu rakam giderek daha da azal-mıştır. Bu düşüş, bölgede çıkan karışık-lıklar yüzünden ziraatın ihmal edilmesi-yle ilgili görülmektedir. Hişâm gibi bazı halifeler, bütçelerinin en önemli harca-ma kalemi olan haraçtaki düşüşü önle-mek ve gelirleri çoğaltmak için bir yan-dan haraca tâbi arazilerin, bir yandan da vergi miktarlarının artırılması yoluna gitmişlerdir (Makrîzî, I, 98).

Haraç vergisinin toplanmasını sağla-yan bölge valileri, divanda kayıtlı asker-lerle diğer memurların ve yakınlarının maaşlarını bu gelirden öderlerdi. Köprü ve yolların, sulama kanallarının yapımı gibi bayındırlık faaliyetleri için gerekli harcamaları da bu fondan yaparlar, ka-lan miktarı hilâfet merkezindeki bey-tülmâle gönderirlerdi. Meselâ Muâvi-ye zamanında Ziyâd b. Ebîh'in 60 mil-yon dirhem tutan Basra haraç gelirin-den 4 milyonu, 40 milyon tutan Küfe gelirin-den ise 4 milyonun üçte ikisini Di-maşk'a gönderdiği, Mısır Valisi Mesle-me b. Muhalled'in de gerekli harcamala-rı yaptıktan ve Hicaz bölgesine bir mik-tar buğday ayırdıktan sonra geriye ka-lan 600.000 dinarı Dimaşk'a yolladığı bi-linmektedir (Necde Hammâş, *eş-Şâm ft şadri'l-İslâm*, s. 315-317). Herhalde bu ra-kamların içinde bütçede aynı kalemden toplanan cizye, haraç ve öşûr vergileri de bulunuyordu.

Ümmetin ortak malı kabul edilen ha-racı arazilerin alınıp satılması hoş karşı-lanmamış, müslümanların bu toprakları zorla almaları da uygun bulunmamıştır. Çünkü geliri halkın tamamına yönelik hizmetlere tahsis edilen bu toprakların özel mülk haline gelmesinin kamu hiz-metlerini önemli ölçüde aksatacağı mu-hakkaktır. Ancak Emevîler zamanında belirli çerçevede de olsa bu kuralın ihlâl edildiği anlaşılmaktadır. Hulefâ-yi Râşidîn döneminin hilâfet anlayışını ihya eden Ömer b. Abdülazîz'in bu toprakla-rın satışını yasaklaması (İbn Sa'd, V, 376) söz konusu kuralın seleflerince çiğnen-diğini göstermektedir. Hişâm zamanın-

da bu yasak kaldırılmış, ancak satış işlemi devlet iznine bağlanmıştır.

Dīvānū'l-harâc kayıtları fethedilen bölge halkının konuştuğu dille tutuluyordu. İlk fetihlerin ardından Hz. Ömer'in zamanında başlayan bu uygulama Abdülmelik b. Mervân'ın halifeliğine kadar devam etti. İlk İslâm parasını bastıran Abdülmelik divan sicillerinin Arapça'ya çevrilmesi faaliyetini de başlatmıştı. Onun emriyle, daha önce Yunanca tutulan Şam bölgesi divan sicilleriyle Farsça olan Irak bölgesi haraç defterleri Arapça'ya çevrildi ve bu faaliyet oğlu Velîd zamanında Mısır, diğer oğlu Hişâm döneminde de Horasan bölgesinde sürdürüldü.

Fetihlerden sonra ele geçirilen ülkelerdeki eski idarecilere, asilzadelere ve din adamlarına ait arazilerle sahipleri tarafından terk edilmiş olanlar beytülmalin mülkiyetine alınmıştı. Savâfî veya daha sonra iktâ arazilerine dönüşmesi bakımından "katâi" denilen bu topraklar haraç suyu ile sulandığı takdirde haraç vergisine tâbi tutuluyor, aksi halde öşrî sayılıyordu (Ebû Yûsuf, s. 160). Yeniden tesbitlerini yaptıran Muâviye'nin bu toprakları hânedanın mülkü haline çevirecek akrabalarına ve yakınlarına iktâ ettiği bilinmektedir (Ya'kûbî, II, 234). Eski savâfî arazileri divanda iktâ sahipleri adına kaydedilmişti. Bu uygulamanın halkın tepkisini çektiği ve etkilerinin uzun süre devam ettiği görülmektedir. Nitekim Muhammed b. Eş'as el-Huzâî isyanı sırasında Küfeliler arazi sicillerini yakmış, her topluluk bulunduğu beldedeki toprakların kendine ait olduğunu iddia etmeye başlamıştı (Belâzûrî, *Fütâh*, s. 380 vd.).

Emevîler'de görülen dikkat çekici diğer bir uygulama da "ilticâ" usulüdür. Buna göre bir arazinin sahibi, vergi memurunun baskı ve zulmünden uzak kalabilmek için beylerden birine iltica ediyor ve arazisini onun adına kaydettiriyordu; bu durumda kendisi de onun ziraatçısı oluyor, hükümet kayıtlarına bu şekilde geçiyordu. Meselâ Batîha bölgesindeki pek çok arazi sahibi Mesleme b. Abdülmelik'e iltica ederek topraklarını onun adına yazdırmıştı (a.g.e., s. 413).

Uşûr denilen ticarî vergiye gelince, elindeki mal miktarına göre yabancı tüccarlardan onda bir, zimmî tüccarlardan yirmide bir, müslüman tüccarlardan da kırkta bir olarak alınıyordu. Yabancı tüccarların İslâm ülkesine mal getirmeleri durumunda bu vergi Hulefâ-yi Râsîdîn döneminde yılda bir defa alınırken Eme-

vîler'de, Ömer b. Abdülazîz zamanı haric, yıla dikkat edilmeksizin malın her girişinde alınmıştır (Necde Hammâş, *eş-Şam fî şadri'l-İslâm*, s. 309). Müslüman tüccarların ödediği uşûr zekât fonuna, zimmî ve yabancı ülke tüccarlarının ödedikleri ise fey fonuna dahil edilmiştir (Ebû Yûsuf, s. 160).

Fetihlerde ele geçirilen ganimetlerin beşte biri (humus) Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râsîdîn dönemlerinde beytülmalle gönderiliyor ve Enfâl sûresinin 41. âyetinde belirtilen kalemlere harcanıyordu. Zamanla, Resûlullah ve yakınlarına ait olan iki hissenin cihad hazırlığı ve faaliyetlerine harcanması görüşünde birleşildi. Emevîler'in bu fondan gelen gelirleri cihad için silâh, at ve erzak alımına harcadıkları sanılmaktadır (Necde Hammâş, *el-İdâre fi'l-Âşri'l-Ümevî*, s. 205).

Öşrî arazilerde yetiştirilen ürünlerden alınan zekât geliri aynı beldede ilgili âyetle (et-Tevbe 9/60) gösterilen kalemlere harcanır, zekât memurlarının ücretleri de bu fondan ödenirdi; Allah yolunda cihad edenlerin payı ise savaştıkları sınırlara nakledilirdi (Mâverdî, s. 124). Ömer b. Abdülazîz'in beytülmalî üç şubeye ayırdığı, beytül'-fey adı verilen birinci fonda haraç, cizye ve gayri müslim tüccarlardan alınan usûrları, ikinci fonda zekâtları ve üçüncü fonda da ganimetlerden ayrılan humus gelirlerini topladığı bilinmektedir (İbn Sa'd, V, 400). Ömer b. Abdülazîz, harcamalar üzerinde büyük titizlik gösterip seleflerinin humusu yerinde kullanmadıklarını söyleyerek bunun Kur'an'da bildirilen yerlere sarfını karar altına almış ve borçlulara yardımı da zekât fonundan yapmıştır (a.g.e., V, 350 vd.). Ayrıca fakir ve muhtaçlar için açtığı aşevinden devlet memurlarının yemek yemesine izin vermemiştir.

Ebû Yûsuf, Ya'kûbî ve İbn Sa'd gibi müelliflerin eserlerinde yer alan bazı rivayetlerden, Emevî idarecilerinin bu vergilerle yetinmeyip Hulefâ-yi Râsîdîn döneminde olmayan ilâve vergiler koydukları anlaşılmaktadır. Ömer b. Abdülazîz tarafından kaldırılan bu vergiler arasında, ekilen ve ekilmeyen araziler üzerine konulmuş vergilerle eski Sâsânî geleneklerine göre Nevruz ve Mihricân günlerinde halifeye gönderilen değerli hediyeler, resmî müracaatlarda kullanılan kâğıtların bedelleri, darphâne işçilerinin ücretleriyle nikâh parası bulunmaktadır.

Emevîler döneminde bazı kesimlerin maddî sıkıntıya düştüğü ve vergi ödemekte zorlandığı görülmektedir. Özel-

likle Irak'taki muhalif gruplar, bölge sakinlerinin haklarının yendiği ve buradan toplanan vergilerin Şam halkına harcanacağı iddiasında bulunmuşlardır. Hâricî ve Şîî isyanlarında bu iddia en önemli propaganda vasıtası haline getirilmiştir. Nitekim Zeyd b. Ali'nin Küfe halkından biat alırken biat metnine, toplanan vergilerin hak sahiplerine dağıtılması şartını da koyduğu bilinmektedir.

Toplumsal bazı kesimleri, düzenli maaşları ve ganimetten aldıkları pay sayesinde maddî bakımdan iyi bir durumda bulunurken son zamanlarda geniş halk kitlesi geçim sıkıntısıyla yüzyüze gelmişti. Maaş divanına kayıtlı muharip sınıfla Emevîler zamanında eski nüfuz ve kuvvetlerini devam ettiren İranlı çiftlik sahipleri dışında kalan Araplar ve mevâlî önemli bir iktisadî buhran içinde bulunuyordu. Suriye ile diğer bölgeler arasındaki siyasî rekabet, kabile mücadeleleri ve muhalif grupların bitmeyen isyanları durumu daha da kötüleştirmişti. Bu yüzden idarecilerin değişmesi sıkıntıya düşen kesimlerin neredeyse ortak amaçları haline gelmişti. Buna karşılık yönetimin bu insanları rahatlatacak önlemleri almamakta ısrar etmesi devletin yıkılışının önemli sebeplerinden birini oluşturmuştur.

Emevîler dönemi iktisadî hayatının en önemli olaylarından biri Abdülmelik b. Mervân tarafından ilk İslâm parasının bastırılmasıdır. Onun zamanına kadar ülkede Bizans dinarı ile İran dirhemi kullanılıyordu. Hz. Ömer ve daha sonraki halifeler para ıslahı ve tevhidî yoluna gitmişlerdi. Ancak tam anlamıyla İslâm parası Abdülmelik tarafından darbettirilmiştir. 76 (695) yılında Dimaşk'ta ilk İslâm dinarının basımını gerçekleştiren Abdülmelik, valisi Haccâc'ı da Irak'ta ilk dirhemi bastırmakla görevlendirmiş, bu şekilde Bizans'la süregelen askerî mücadele iktisadî bir boyut kazanmıştır. Bu şekilde ülkesini Bizans parasına bağımlılıktan kurtaran halife, arkasından da devletin malî yapısını pekiştirip iktisadî durumunu güçlendirmiştir. İki devlet arasında bu yüzden başlayan mücadele sırasında resmî yazışmalarda kullanılan hristiyanî ibareler de çıkarılarak yerlerine İslâmîler'i konulmuştur.

Emevîler'de de çağdaşı devletlerde olduğu gibi ekonomik hayatın temelleri tarım üzerine kurulmuştu. Bunun için idareciler sulama işine büyük önem verdiler ve çeşitli kanallar açtırıp bentler yaptırıldılar. Muâviye, özellikle Irak top-

raklarının en önemli problemi olan bataklık bölgelerini ziraata açmak için faaliyet gösterdi. Yıllık mahsulü 5 milyon dirhem tutan bir araziye ekilebilir hale getirdi (Belâzûrî, *Fütûh*, s. 411). Ayrıca Irak'a vali tayin ettiği Ziyâd da bu işlere büyük önem verdi; taşkınları önlemek için bentler, sulama amacıyla kanallar ve üzerlerine köprüler yaptırdı. Emevîler'in mühendisi olarak tanınan I. Yezîd, Dimaşk'ın Gûta bölgesinde kendi adıyla bilinen kanalı (Nehrü Yezîd) açtırdı. Böylece Gûta'nın az bir kısmı sulanabilirken bu kanal sayesinde verimli arazinin tamamı sulanır hale geldi. Meşhur Emevî valisi Haccâc da pek çok kanal açtırmış, ayrıca tarımın gerilememesi için şehirler göçü yasaklayarak kırsal kesimden gelenleri geri dönmeye mecbur etmiştir (İbnü'l-Esîr, V, 465).

Hişâm b. Abdülmelik zamanında başşehirden geçen Berada nehrinin kollarının sayısı on üçün üzerinde idi. Onun Irak valisi Hâlid b. Abdullah el-Kasrî sulama işlerine büyük para harcayarak çeşitli kanalları açtırdı ve barajlar, köprüler yaptırdı. Bu gibi faaliyetlerin birçoğunda meşhur mühendis Hassan en-Nabatî'nin katkılarının faydalanılmıştır (Belâzûrî, *Fütûh*, s. 411). Mısır'ın Nil nehrine dayalı sulamacılığına da gereken önem verilmiş, ayrıca nehir üzerinde yeni bir mikyas yaptırılmıştır (bk. MİKÿÂSÜ'n-NİL). J. Sauvaget ve O. Grabar, Emevî halifelerinin Bâdiyetüşşâm'da inşa ettirdikleri kasır ve sarayların da ziraî üretimi artırma işlevi gördüğünü ileri sürmüş ve bu yapıların etrafında görülen kanalları, su arklarını ve sarnıçları delil göstermişlerdir (bk. Necde Hammâs, *eş-Şâm fî şadri'l-İslâm*, s. 326).

BİBLİYOGRAFYA:

Hasan-ı Basrî, *Risâle fi'l-kader* (nşr. M. Amâre, *Resâ'ilü'l-'adl ve't-tevhîd I* içinde), Kahire 1971, s. 81-93; Vâsıl b. Atâ, *Huḫbe: Wâsıl Ibn 'Atâ als Prediger und Theologe* (nşr. H. Daiber), Leiden 1988, s. 22-36; Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, Kahire 1346, s. 49, 160; İbn Sa'd, *et-Ṭabaḳât*, I-IX, tür.yer.; İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef* (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hûtî), Beyrut 1409/1989, V, 14; Halîfe b. Hayyât, *et-Târîḫ* (Zekkâr), s. 203-409; Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, I-IV, tür.yer.; Zübeyr b. Bekkâr, *Aḫbârü'l-muavaffakiyyât*, Bağdad 1972, s. 331-333; Belâzûrî, *Ensâb*, I-IV, tür.yer.; a.mlf., *Fütûh* (nşr. A. Enis), Beyrut 1987, s. 380 vd., 411, 413, 627; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif* (Ukkâşe), tür.yer.; a.mlf., *el-İmâme ve's-siyâse*, Beyrut, ts.; Dîneverî, *el-Aḫbârü't-tvâl*, s. 288, 295-366; Ya'kûbî, *Târîḫ*, II, 216-338; Taberî, *Târîḫ* (Ebû'l-Fazl), II; V-VII; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb* (Abdülhamîd), III, 20-270; Sirâfî, *Aḫbârü'n-naḫviyyîne'l-Başriyyîn* (nşr. F. Krenkow), Beyrut 1936; Ebû't-Tayyib el-Lugavî, *Merâtibü'n-naḫviyyîn*, Kahire, ts.; Ebû

Bekir ez-Zübeydî, *Ṭabaḳâtü'n-naḫviyyîn ve'l-lugaviyyîn*, Kahire 1954; İbn Cülcül, *Ṭabaḳâtü'l-eḫbbâ*, Kahire 1955; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, Riyad 1966; Dâni, *Kitâbü'n-naḫḫ*, İstanbul 1932; Mâverdî, *el-Aḫkâmü's-sultâniyye*, Kahire 1973, s. 124; Hatib el-Bağdâdî, *Takvîdül-ilm*, Dimaşk 1949; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III-V; İbnü'l-Kiftî, *İḫbârü'l-'ulemâ*, Kahire 1326; a.mlf., *İnbâhü'r-ruvât*, I-IV, tür.yer.; İbnü't-Tiktakâ, *el-Faḫrî*, s. 103-149; İbn Ebû Usaybia, *'Uyünü'l-enbâ*, Kahire 1882; İbn Hallikân, *Vefeyât*, I-VIII, tür.yer.; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, I-IV, tür.yer.; a.mlf., *A'lamü'n-nubelâ*, I-XXIII, tür.yer.; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, III; VIII-X; İbn Haldûn, *el-'İber*, III, 4-168; a.mlf., *Muḫaddime*, I, 364-365, 372-374; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, I-II; Makrîzî, *el-Hiṭâ*, I, 98; Süyûtî, *Buḡyetü'l-vu'â*, Kahire 1326; a.mlf., *Târîḫü'l-hulefâ*, s. 194-259; İbnü'l-Murtazâ, *Ṭabaḳâtü'l-Mu'tezile*, s. 54-55, 58-59; Mücâhid b. Cebr, *Tefsîr* (nşr. Abdurrahman et-Tâhir), Doha 1978; Taşköprizâde, *Mevzûâtü'l-ülâm*, İstanbul 1313; *Keşfü'z-ẓunûn*, I-II; *Hediyetü'l-'ârifîn*, I-II; Ahmed Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ*, İstanbul 1331, I, 620, 627; H. Lammens, *Etudes sur le regne du calife Omeyyade Moawia*, Leipzig 1908; a.mlf., *Etudes sur le siècle des Omeyyades*, Beyrut 1930; a.mlf., "Mervan I", *İA*, VII, 777-778; a.mlf., "Mu'âviye", a.e., VIII, 438-444; C. Zeydân, *Medeniyyet-i İslâmiyye*, I-II, 3-32; III; Ahmed Emîn, *Fecrü'l-İslâm*, Kahire 1945; Abdülazîz ed-Dürî, *el-'Aşrû'l-'Abbâsiyyü'l-evvel*, Bağdad 1945; a.mlf., *İlk Dönem İslâm Tarihi* (trc. Hayrettin Yücesoy), İstanbul 1991; C. Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi* (trc. Neşet Çağatay), Ankara 1954, s. 57-58; a.mlf., *Târîḫü'l-edebî'l-'Arabî* (trc. Abdülhalîm en-Necâr), Kahire 1959; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mu'el-lifîn*, I-XV, tür.yer.; a.mlf., *'Ulâmü'l-baḫte fi'l-'uşârî'l-İslâmiyye*, Dimaşk 1972; T. J. De Boer, *İslâm'da Felsefe Tarihi* (trc. Yaşar Kutluay), Ankara 1960, s. 3-47; Sezgin, *GAS*, I-IX, tür.yer.; M. Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessîrîn*, Kahire 1961; J. Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu* (trc. Fikret İşıltan), Ankara 1963; a.mlf., *İslâmiyetin İlk Devrinde Dînî-Siyâsî Muhalefet Partileri* (trc. Fikret İşıltan), Ankara 1989; M. Hamîdullah, *Kur'an-ı Kerîm Tarihi* (trc. M. Sait Mutlu), İstanbul 1965, s. 42-64; a.mlf., *Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahife-i Hemmam b. Münebbih* (trc. Kemâl Kuşçu), İstanbul 1967; Ali Hasan Abdülkâdir, *Nazratün 'âmme fi târîḫi'l-fikhi'l-İslâmî*, Kahire 1965, s. 106-190; Seyyid Abdülazîz Sâlim, *et-Târîḫ ve'l-mu'errîḫüne'l-'Arab*, İskenderiye 1967; a.mlf., *Târîḫü'd-devleti'l-'Arabiyye*, Beyrut 1986; Şevkî Dayf, *el-Medârisü'n-naḫviyye*, Kahire 1968; a.mlf., *Târîḫü'l-edebî'l-'Arabî*, Kahire, ts., I-II; Ziriklî, *el-A'lam*, I-X, tür.yer.; Selâhaddin el-Müneccid, *Mu'cemü Bent Ümeyye*, Beyrut 1970; a.mlf., *Mu'cemü'l-mu'errîḫüne'd-Dimaşkiyyîn*, Beyrut 1978; M. Hudarî Bek, *Târîḫü'l-teşrî'i'l-İslâmî*, Kahire 1970; a.mlf., *Muḫâdarât* (Emeviyye), II, 22-226; Abdullah Mahmûd eş-Şehhâte, *Târîḫü'l-Kur'an ve't-tefsîr*, Kahire 1392/1972, s. 1-112; Abdüllemîr Deksen, *el-Hilâfetü'l-Emeviyye*, Beyrut 1974; Hâşim Cemîl Abdullah, *Fıḫhu Sa'îd b. Müseyyeb*, Bağdad 1974; M. Esat Kılıçer, *İslâm Fıkḫında Rey Taraftarları*, Ankara 1975; Ahmed Çelebi, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi* (trc. Ali

Yardım), İstanbul 1976; Talat Koçyiğît, *Hadis Tarihi*, Ankara 1977, s. 9-214; B. Lewis, *Tarih-te Araplar* (trc. Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul 1979; Necde Hammâs, *el-İdâre fi'l-'aşrî'l-Ümevî*, Dimaşk 1980; a.mlf., *eş-Şâm fî şadri'l-İslâm*, Dimaşk 1987; Hitti, *İslâm Tarihi*, II, 301-441; R. Mantran, *İslâmın Yayılış Tarihi* (trc. İsmet Kayaoğlu), Ankara 1981, s. 116; İsmail Yiğît, *Emeviler Devrinde İlmî Hareket* (doktora tezi, 1981), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; M. Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri* (trc. Ethem Ruhi Fiğlalı), Ankara 1981, s. 1-183; Abdülmün'im Mâcid, *et-Târîḫü's-siyâsî li'd-devleti'l-'Arabiyye*, Kahire 1982, II, tür.yer.; a.mlf., *el-Hicâz ve'd-devletü'l-İslâmiyye*, Beyrut 1983; Abdüşşâfi M. Abdülâtîf, *el-'Âlemü'l-İslâmî fi'l-'aşrî'l-Ümevî*, Kahire 1984; Hasan İbrâhim, *İslâm Tarihi*, II, 251; İbrâhim Beydûn, *ed-Devletü'l-Ümeviyye ve'l-mu'âraza*, Beyrut 1985; Yûsuf el-Uş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, Dimaşk 1985; G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi* (trc. Fikret İşıltan), Ankara 1986; Hüseyin Atvân, *el-Fıraḫü'l-İslâmiyye*, Beyrut 1986; a.mlf., *ed-Dâvetü'l-'Abbâsiyye*, Beyrut, ts.; Nayif Ma'ruf, *el-Havâric fi'l-'aşrî'l-Ümevî*, Beyrut 1987; Mahmûd Mikdâd, *el-Mevâlî ve nizamü'l-velâ*, Dimaşk 1989, s. 130-328; Hayreddin Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi*, İstanbul 1989, s. 161-168; Ziyaeddin Reyys, *İslâm'da Siyâsî Düşünce Tarihi* (trc. Ahmet Sarıkaya), İstanbul 1990; Mustafa Nevin Abdülhâlik, *İslâm Siyâsî Düşüncesinde Muhalefet* (trc. Vecdi Akyüz), İstanbul 1990; İrfan Aycan, *Mu'âviye b. Ebî Süfyan*, Ankara 1990; a.mlf. — İbrahim Sarıçam, *Emeviler*, Ankara 1993; Vecdi Akyüz, *Hilâfetin Saltanata Dönüşmesi*, İstanbul 1991; Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, I, 160-175, 189-232; İbrâhim el-Ebyârî, *Mu'âviye*, Kahire, ts.; K. W. Zettersteen, "Abdülmelik", *İA*, I, 95-97; a.mlf., "Hişâm", a.e., V/1, s. 540; a.mlf., "Ömer", a.e., IX, 462-465; G. Levi Della Vida, "Emeviler", a.e., IV, 241-248; T. W. Arnold, "Halife", a.e., V/1, s. 148-155; Hakkı Dursun Yıldız, "Velid I", a.e., XIII, 292-297; a.mlf., "Yezîd b. Abdülmelik", a.e., XIII, 409-411; a.mlf., "Yezîd b. Mu'âviye", a.e., XIII, 411-413; a.mlf., "Abdülmelik b. Mervân", *DİA*, I, 266-270. İSMAİL YİĞİT

F) Sanat. Emevî hânedanının hâkimiyeti altında doğan ve gelişen Emevî sanatı, her şeyden önce İslâm sanatının esaslarının tesbit edilip temellerinin atıldığı devri temsil eder. Mimari ve diğer sanat kolalarında ana formların ortaya çıkması, kaidelerin tesbit edilmesi ve ana semaların belirlenmeye başlaması bu döneme rastlamaktadır. Emevî sanatı, sınırlı bir teşekkül süresi içinde kaldığı ve hâkim olduğu bölgelerin İslâm öncesi kültürleriyle yakın temas halinde bulunduğu için daha sonra tam anlamıyla şahsiyet kazanacak olan İslâm sanatından değişik bazı özellikler göstermektedir. Bilhassa ihtişam ve zenginliğin ortaya konulduğu mimari tezeynatı hemen fark edilen bu durum, Emevî hükümdarları